

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԵՄԱՆ ԱՐԴԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

**Գիրքը Հրահանգում է Հայոց Յեղասպանության
95-րդ Տարելիձին Նվիրված Միջոցառումների
Հրահանգներում**

ԵՐԵՎԱՆ «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ»

2010

RUBEN MELKONYAN

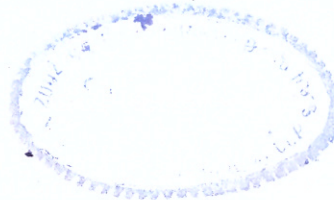
THE SUBJECT OF
ARMENIAN GENOCIDE
IN MODERN TURKISH LITERATURE

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԵՄԱՆ ԱՐԴԻ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

9(47.925)
P-53

4536

ՀՏԴ 894.35.0:941(479.25)

ԳՄԴ 83.3 ԹՈՒ+63.3 (2Հ)

Ս 537

Հրատարակված է ՀՀ մշակույթի նախարարության պատվերով

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտու-
թյան ֆակուլտետի խորհուրդը

Խմբագիրներ՝

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,

պրոֆեսոր՝ **ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ**

Պատմական գիտությունների թեկնածու,

դոցենտ՝ **ԱԼԵԽԱՆԴՐ ՍԱՖԱՐՅԱՆ**

Գրախոս, պատմական գիտությունների դոկտոր՝

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

Մելքոնյան Ռուբեն

Ս 537 Հայոց ցեղասպանության թեման արդի թուրքական
գրականության մեջ /Ռուբեն Մելքոնյան, Խմբ.՝ Ս. Մուրադյան;
Ա. Սաֆարյան.- Եր.: ՎՄԿ-ՊՐԻՆՏ, 2010.- 128 էջ:

Գրքում ներկայացված է Հայոց ցեղասպանության թեմայի ուղղակի և
անուղղակի արտացոլումը XX ու XXI դարերի թուրք գրականության մեջ:
Քննության են ենթարկվում գրական ասպարեզում Հայոց ցեղասպանության
հարցի նկատմամբ թուրքական ժխտողականության դրսևորումները, ինչպես
նաև վերջին շրջանում տեղի ունեցող զարգացումները: Նախատեսված է
արևելագետ-թուրքագետների, գրականագետների, ազգագրագետների և
ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 894.35.0:941(479.25)

ԳՄԴ 83.3 ԹՈՒ+63.3 (2Հ)

ISBN 978-9939-60-072-7

© ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, 2010 թ.

© «ՎՄԿ-ՊՐԻՆՏ» հրատարակչություն, 2010 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայտնի է, որ գրականության կարևոր խնդիրներից է՝ գե-
ղարվեստի նյութ դարձնել տվյալ պահին հասարակությանը հու-
զող և արդիական խնդիրները, սակայն, միևնույն ժամանակ,
հարկ է մշել, որ երկրում և հասարակության մեջ տիրող մթնոլոր-
տը նույնպես ազդում է գրական թեմաների ընտրության վրա:
Այս առումով փաստենք, որ Թուրքիայում արգելված մի շարք
թեմաների հանդեպ XX դարի թուրք գրականությունն, ընդհա-
նուր առմամբ, որդեգրել է նույն դիրքորոշումը: Այդ թեմաների
շարքում են 1915-23թթ. Հայոց ցեղասպանությունը, աքսորը,
այդ տարիներին բռնի կոռնափոխված՝ իսլամացված հայերի
խնդիրները: Գրականությունը նաև համարվում է հասարակու-
թյան մտածելակերպի, աշխարհայացքի լավագույն արտահայ-
տիչը և Հայոց ցեղասպանության հարցում Թուրքիայում տա-
րածված ժխտման, փաստերի խեղաթյուրման, լռության մատնե-
լու միտումը ամբողջությամբ արտացոլվել է ժամանակի թուր-
քական գրականության մեջ: Կարելի է ասել, որ առանձին ու
հպանցիկ անդրադարձներից բացի, թուրք գրականությունը
մինչև վերջերս Հայոց ցեղասպանության խնդրին հարկ եղած
ուշադրությունը չէր դարձնում: Ավելին՝ հայկական թեմատիկան

թուրք գրականության մեջ առավելապես «ներկայացված» էր բացասական հերոսների, դավաճանների, թշնամիների կերպարներով:

Խոսելով գրականության դերի մասին, պրոֆեսոր Ռուբինա Փիրումյանը հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «*Հաւատում եմ, որ գեղարուեստական գրականութեան մէջ է արճացուլում անհասի եւ իր միջավայրի փոխարաքերութիւնն ու փոխներգործութիւնը. այնքեղ է երեւում նրա վերաբերմունքը հաւաքական անցեալի հետ՝ ներկայի տարունակում*»¹: Վերջին տարիներին Թուրքիայում տեղի ունեցող մակերեսային փոփոխությունների համատեքստում որոշակի տեղաշարժ է նկատվում նաև Հայոց ցեղասպանության հարցի հասարակական քննարկումների հարցում: Սկսված գործընթացը ցեղասպանությանը վերաբերող նորանոր փակ էջեր է բացում, տասնամյակներով գաղտնի պահված բազմաթիվ պատմություններ են ի հայտ գալիս: Այս հարցում իր որոշակի դերն ունի նաև գրականությունը. այսօր Թուրքիայում հրատարակվում են ցեղասպանության ականատես-վերապրողների գեղարվեստական գունավորում ստացած հուշեր, ցեղասպանությանը ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերող պատմություններ, եղեռնից փրկվածների երրորդ, չորրորդ սերունդների հոգեվիճակը նկարագրող ստեղծագործություններ: Այս ամենի հիման վրա, կարելի է ասել, որ արդի թուրք գրականության մեջ սկսում է դանդաղորեն ձևավորվել ու արժարժվել հայկական թեմատիկա, որն ունի մի շարք առանձնահատկություններ: Ամենաբնութագրականն այն է, որ թուրքական գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության խնդրի արտացոլման համար խթանիչ ուժ են դառնում 1915-ին բռնի իսլամացված հայերն ու նրանց փոխանցած պատմությունները:

¹ Perroomian R., And Those Who Continued Living in Turkey after 1915: The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature, Yerevan, 2008, p. 256.

Սույն գրքում փորձ ենք արել նախ ներկայացնել XX դարի թուրք գրականության «անդրադարձները» Հայոց ցեղասպանության թեմային. այս նպատակով քննության առնված տասնյակ գրական ստեղծագործություններում կամ ոչ մի հիշատակում չի եղել ցեղասպանության խնդիրն, կամ հանդիպել են առանձին տողեր, մտքեր, որոնք ուղղակիորեն և երբեմն անուղղակիորեն վերաբերել են թեմային: Շատ հաճախ XX դարի թուրքական առաջադեմ արձակի լավագույն ստեղծագործություններ համարվող սովորածավալ վեպերից մեջբերել ենք ընդամենը մեկ կամ երկու նախադասություն, որով և սահմանափակվում էր «անդրադարձը»:

XXI դարի սկզբից թուրքական գրականության մեջ նկատվեց որոշ փոփոխություն Հայոց ցեղասպանության խնդրի նկատմամբ, և լույս տեսան փաստագեղարվեստական բնույթի մի քանի գրքեր: Հետագայում թեմայի նկատմամբ հետաքրքրությունն ավելի աճեց և տպագրված գրքերի թիվը արագ գերազանցեց մեկ տասնյակը: Այդ գործընթացը ներկայումս էլ շարունակվում է, սակայն պակաս ինտենսիվությամբ:

Ինչպես նշվեց վերևում, ժամանակակից թուրքական գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության թեման մեծապես ներկայացված է կրոնափոխության միջոցով կոտորածից «փրկված» հայերի հուշերի հիման վրա, ուստի այդ գրքերը առավելապես ունեն փաստագեղարվեստական բնույթ, իսկ ժանրային առումով՝ հուշագրություններ են: Նշենք նաև, որ այս աշխատանքում քննության ենթարկված գրքերը երբեմն խիստ պայմանական ենք համարում թուրքական գրականություն, որովհետև նրանց մի մասի փաստացի հեղինակները վերապրած հայերն են, որոնց պատմությունները ուղղակի գրի են առել և գեղարվեստական ձևակերպում են տվել թուրք գրողները: Բացի այդ, այս թեմայով գրված մեկ-երկու գրքի հեղինակները ազգությամբ

քուրդ են, ուստի աշխատանքում կիրառված *թուրքական գրականություն* եզրույթը երբեմն ճիշտ կլինի ընկալել պարզապես որպես թուրքալեզու գրականություն:

Սույն աշխատանքում փորձ է արվել առավել ընդգրկուն կերպով ներկայացնել Հայոց ցեղասպանության թեմայի արտացոլումը թուրքական գրականության մեջ² և, ընդ որում, քննության առնված գրեթե բոլոր գեղարվեստական ստեղծագործությունները թուրքերեն են, որոնցից ընդարձակ մեջբերումներ են թարգմանվել մեր կողմից: Կարծում ենք խնդրի քննությունը նաև այս դիտանկյունից կարող է հիմք հանդիսանալ այլ բնույթի (պատմագիտական, ազգագրական) ուսումնասիրությունների համար:

ՈՌԻԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

² 2008թ. հրատարակված Ռուբինա Փիրումյանի գիրքը ևս նվիրված է Հայոց ցեղասպանության խնդրի նկատմամբ գրականության անդրադարձին, սակայն թուրքական գրականությունից այդ գրքում քննության են ենթարկված հայերեն և անգլերեն թարգմանված երեք վեպ:

XX ԴԱՐԻ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ «ԱՆԴՐԱԴՐԱՁԸ» ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՅԻՆ. ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

1915 թվականին նախորդած տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ծայր առած ազգայնամոլական հիստերիան իր արտահայտությունը գտավ նաև ժամանակի թուրքական գրականության մեջ: Պանթուրքիստ գրողներն իրենց ստեղծագործություններում քարոզում էին ազգայնամոլական գաղափարախոսության տարբեր դրույթներ և է՛լ ավելի բոլորքում թուրքական հասարակության մեջ եղած այլամեթոքությունը: Գրականության մեջ թուրքականության գաղափարախոսության քարոզիչ գրողները՝ Ջիյա Գյոքալփի (1876-1924թթ.), Մեհմեթ Էմին (1869-1944թթ.), Հալիդե Էդիփ Ադըվար (1884-1964թթ.), Աքա Գյունդյուզ (1886-1958թթ.), Հայոց ցեղասպանությանը նախորդած և հաջորդած տարիներին իրենց ստեղծագործություններով ատելություն էին տարածում քրիստոնյա ազգերի հանդեպ և գրողական խոսքի ոգևորիչ ներագդեցությամբ խորացնում ծայրահեղ ազգայնամոլական տրամադրությունները: Այդ ժամանակաշրջանի որոշ թուրք գրողներ ոչ միայն խոսքով և գրչով, այլև գործով իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայոց ցեղասպանությանը: Օրինակ՝ կին գրող Հալիդե Էդիփը ակտիվորեն ներգրավված է եղել արաբական նահանգներում՝ Սիրիայում և Լիբանանում, որք հայ երեխաներին բռնի իսլամացնելու գործին, ինչի համար էլ երիտթուրք պարագլուխ Ջեմալ փաշայի կողմից Ստամբուլից հրավիրվել էր Լիբանան: Հետագայում Աքա Գյունդյուզ անունը վերցրած Հուսեյն Էմին Ավնին եղել է երիտ-

թուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ և, Հայոց ցեղասպանությանը մասնակցություն ունենալու համար, 1919 թվականին դատապարտվել ու աքսորվել է Մալթա, սակայն ավելի ուշ ազատվել է, իսկ արդեն Թուրքիայի Հանրապետությունում դարձել է Ազգային ժողովի պատգամավոր (1932-1946թթ.): Բացի վերոհիշյալ պանթուրքիստ գրողներից, այդ ժամանակաշրջանի այլ թուրք հեղինակներ՝ մեծ մասամբ լռեցին և մեղսալի չեզոքություն պահեցին: Ավելին՝ Հայոց ցեղասպանությունից որոշ ժամանակ անց թուրքական գրականության մեջ հայտնվեցին գրքեր, որտեղ գովերգվում էին ցեղասպանության մեղավորները, իսկ դեպքերը նկարագրվում էին թուրքական պաշտոնական թեզին համապատասխան:

XX դարի արդեն երկրորդ կեսին, մասնավորապես՝ 1960-ականների վերջին, թուրքական գրականության մեջ հաճախացան 1915-ի վերաբերյալ բացասական, հակահայկական անդրադարձները: Սա հնարավոր է պայմանավորել այդ տարիներին Հայոց ցեղասպանության խնդրի միջազգային ասպարեզում ավելի լայն քննարկումների հետ³ և դա Եղեռնի միջազգային ճանաչման համար սկսված գործընթացին թուրքական գրականության ազգայնական, իշխանամետ ճյուղի յուրահատուկ պատասխանն էր:

Եթե պահպանողական կամ ազգայնամոլական թուրք գրողների թշնամական վերաբերմունքը առհասարակ փոքրամասնությունների և մասնավորապես՝ հայերի նկատմամբ կարելի է բացատրել նրանց որդեգրած գաղափարախոսություններով⁴,

³ Çilingir O., Türk romanında 1915 ve örnek eserler (1), Agos, 04. 01. 2008

⁴ Գրաքննադատ Օմեր Թուրքեշը նշում է, որ ժամանակակից թուրք գրականության մեջ, բացի թուրքերից, մնացած ազգերը ներկայացվում են որպես թշնամի, այսինքն՝ սա բացասական կերպար կերտելու ամենատարածված և ընկալելի ձևն է: Տե՛ս Ertan O., Ermenileri “ötekileştiren” edebiyat ve “Hayatta Kalanlar”, Agos, 08.02.2008.

ապա առաջադեմ և սոցիալիստ համարվող թուրք գրողների լռությունն առնվազն տարօրինակ է: Փաստենք, որ անցյալ դարի 30-ական թվականներից թուրք գրականության մեջ ձևավորվող ծախս, սոցիալիստական ուղղվածությունը հատկապես բուռն ծաղկում սկսեց ապրել 1940-ական թվականներին: Քննադատական և սոցիալական ռեալիզմի ուղղության շրջանակներում ստեղծագործող, մարդկանց տարատեսակ իրավունքների պաշտպանության դիրքերից հանդես եկող, սոցիալական, սեռային անհավասարությունը քննադատող մի շարք ստեղծագործություններում անգամ հազվադեպ են հանդիպում անդրադարձներ հայկական խնդիրներին, այն էլ հպանցիկ ու հաճախ անուղղակի:

Թուրքական իրականության համար սա, միգուցե, արդարացում ուներ. պայմանները թույլ չէին տալիս կամ կար նաև պետական քաղաքականության հետևանք անտեղյակության խնդիր: Ի դեպ, անտեղյակության խնդրին է անդրադառնում թուրք հայտնի ձախակողմյա գրող Վեդաթ Թուրքալին (ծնվ. 1919թ.), Հրանտ Դինքի հետ գրույցում՝ պատասխանելով վերջինիս հարցին, թե ինչո՞ւ թուրքական ձախակողմյա շարժումը որևէ կերպ չի արձագանքել Հայկական հարցին. «*Մեր սերունդը չգիտեր, թե ինչեր են եղել*⁵, - ասել է թուրք գրողը և հավելել, - *ես անձամբ Հայկական դեղի մասին մի շարժ մանրամասներ ավելի ուշ են իմացել*»⁶: Ուշագրավ է նաև, որ այդ հարցազրույցում Վեդաթ Թուրքալին խոստանում է իր նոր գրքում անդրադառնալ հայկական խնդրին և, իրոք, կարճ ժամանակ անց տպագրված նրա «Կորուսյալ վեպեր» գրքում հանդիպում ենք որոշ անդրադարձների Հայոց ցեղասպանության և ընդհանրապես հայկական թեմային, որի մասին ավելի

⁵ Türkali V., “Bizim kuşağımız neler olduğunu bilmiyordu”, Agos, 28.05.2004: (Հրանտ Դինքի հարցազրույցը թուրք գրող Վեդաթ Թուրքալիի հետ):

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

12

⁹ Berktaş H., Nâzım, Ermeni kıyımı, bir kolej hikâyesi, Taraf, 12.01.2008.

¹⁰ Խառատյան Հ., Նեյզի Լ., Խոսեվով միմյանց հետ՝ Անձնական հիշողություններ անգլայի մասին Հայաստանում և Թուրքիայում, Ստամբուլ, 2010, էջ 106:

¹¹ Andaç F., Anadolu aydınlanmacısı Fakir Baykurt, İstanbul, 2000, s. 51.

ապացուցեր արտահայտած տեսական դատողությունները, սակայն համոզված «առաջադեմը» շարունակում է լռություն պահպանել հայկական թեմատիկայի նկատմամբ, իսկ հազվադեպ հիշատակումները հայերի մասին առավելապես կրում են բացասական երանգներ:

Եվ, այնուամենայնիվ, որոշ թուրք գրողների՝ հիմնականում ձախ կողմնորոշման, ստեղծագործություններում, տողերի արանքում երբեմն հանդիպում են մտքեր, որոնք վերաբերում են Հայոց ցեղասպանությանը: Հարկ է նշել, որ 1923թ. հիմնադրված Թուրքիայի Հանրապետությունում առաջ է եկել հողի խնդիր, ավելի կոնկրետ՝ լքված հայկական գույքի և հողերի խնդիրը, որը շատ հաճախ վերածվել է վեճի դրանց տիրացած մուսուլմանների միջև: Հողի մասնատման և բաժանման խնդրին անդրադարձած թուրք գրողներից մի քանիսը երբեմն տողատակում խոսում են հայկական լքյալ գույքի, այդպիսով նաև՝ Հայոց ցեղասպանության մասին:

Թուրք հայտնի գրող Քեմալ Թահիրը (1910-1973թթ.) առաջիններից է, ով անդրադարձել է Հայոց ցեղասպանության խնդրին. «Գերված քաղաքը» եռագրության 1956թ. հրատարակված առաջին հատորում՝ «Գերված քաղաքի մարդիկ» խոսելով Գալուստ Գյուլբենկյանի և նրան վաճառվող հողի մասին՝ Թահիրը թերևս առաջին անգամ թուրք գրականության մեջ կիրառում է «հայկական կոտորած» եզրույթը. «Գյուլբենկյան ազգանունով մեր մի ֆաղաֆաղու ես ծախսելու հողը, ավելի ճիշտ կլինի ասել «մեր նախկին ֆաղաֆաղուն»: Մեր հայ ֆաղաֆաղներից մեկն է այս Գյուլբենկյանը: Չե՛ր հողը մի հայի վաճառելով լուսե՛րազմի ժամանակ իրագործված **հայկական կոտորածի** (ընդգծումը մերն է, Ռ. Մ.) մեղքից էլ մաքրված կլինե՛մ»¹²:

¹² Tahir K., Esir şehrin insanları, İstanbul, 2007, 7-inci baskı, s.54.

Քեմալ Թահիրի 1969թ. տպագրված «Գալլային օրենք» գրքում ևս հանդիպում ենք հետաքրքիր տողերի. «Աբդուլ Համիդի ժամանակ **հայկական կոտորածներում** մեր հանցակիցները ռուսական ցարն ու անգլիական կառավարությունն էին: **Հայկական կոտորածի** գլխավոր մեղավորն էլ գերմանացիներն են»¹³:

Թահիրը իր ստեղծագործություններում անդրադառնում է նաև հայկական գույքի թալանին և նկարագրելով իր հերոսներից մեկին, նշում է. «Ահա հենց այդ լուսինն հայկական ջարդը Հաջը Մուսթաֆային օգնության հասավ: Ոսիկանական սեղամասի կողմից գտնվող գյավուր Սյրսիչին լուսակա՛նող ֆառն խանութի դուռը հանգիստ բացեց՝ ասես վարձակալել էր և սեղավորվեց ներսում: Ամեն գիշեր փակոցափեղկերը փակելուց հետո, ճրագի լույսի տակ բոլոր կողմերը ֆանդում էր: Ի վերջո, ոսկով լի երկու նավթի տարազ տալով»¹⁴: Քեմալ Թահիրի 1970թ. հրատարակված «Խոշոր գույքը» գրքում ևս հայկական կոտորածների փաստի ընդունման մասին ակնարկ կա. «**Հայկական կոտորածի** մասին հարցրե՛ք: Է՛հ, եղել է մի բան: Եթե չլինե՛ր՝ լավ կլինե՛ր, բայց դե եղել է»¹⁵:

XX դարի ամենահայտնի և տաղանդավոր թուրք արձակագիրներից Օրհան Քեմալի (1914-1970թթ.) «Արյունոտ հողեր» վեպում ևս խոսվում է հայերի լքյալ հողերի մասին. «Ազգային ազատագրական լուսաբացի»¹⁶ հետո, Տեր Աստված, ժողովուրդը թե ինչպե՛ս հարձակվեց հայերից, հույներից մնացած գույքերին՝ էլ մի ասա»¹⁷:

¹³ Tahir K., Kurt Kanunu, İstanbul, 2005, s. 226.

¹⁴ Tahir K., Damağası, İstanbul, 2007, 2-inci baskı, s.37-38.

¹⁵ Tahir K., Büyük Mal, İstanbul, 1970, s.161.

¹⁶ Այս տերմինով է բնորոշվում Մուսթաֆա Քեմալի կողմից ղեկավարված շարժումը, որը և հանգեցրեց Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրմանը: Մեզ համար անընդունելի այս բնորոշման փոխարեն հայ պատմագիտության մեջ գործածվում է «քեմալական շարժում» բառեզրը:

¹⁷ Çilingir O., Türk romanında 1915 ve örnek eserler (5), Agos, 01.02.2008.

- Ի՞նչ լեզվով է այս երգը:

- Հայերեն:

Աչքերը առանց թարթելու՝ վրաս էր հառել:

- Ձեր դուրը չեկա՞վ,- հարցրեց:

- Ոչ, հավանեցի, ուղղակի չհասկացա, թե ինչի մասին է:

- Վե՛սերի երգ է սա,- ասաց: - Կոստրված հինգ հարյուր հազար հայերի ողբը: Թուրքիայում այս ծայներիզն արգելված է ²⁴:

«Կորուսյալ վեպեր» գրքում հանդիպում ենք XX դարի սկզբի թուրք նշանավոր բանաստեղծ Թևֆիք Ֆիքրեթի վերաբերյալ մի ուշագրավ դրվագի: Ֆիքրեթը, որը հայտնի էր իր առաջադեմ հայացքներով, ոգևորվում է երիտթուրքական հեղաշրջմամբ, սակայն կարծ ժամանակ անց, ինչպես շատերը, հիասթափվում է երիտթուրքերից՝ հասկանալով նրանց իրական կերպարը: Վեդաթ Թուրքալին իր գրքում մեջբերում է մի հատված երիտթուրք պարագլուխ Թալեաթ փաշայի և Թևֆիք Ֆիքրեթի հանդիպումից. «Հայկական ջարդերի հիմնական դասասխանասու Թալեաթ փաշայի մեկնած ձեռքը Ֆիքրեթը անդաստիսան է թողնում, ասելով. «Ես արյունոտ ձեռքերը չեմ սեղմում»»²⁵:

Հայոց ցեղասպանության և հատկապես այդ տարիներին բռնի կրոնափոխված հայերի թեմային թուրք գրականությունը սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել արդեն XXI դարի սկզբին: Այսպես, 2001թ. լույս տեսավ գերմանաբնակ թուրք գրող Քեմալ Յալչընի (ծնվ. 1952թ.)՝ «Քեզնով է ուրախանում սիրտս» գիրքը, որը թարգմանվեց արևմտահայերեն և արևելահայերեն: Քեմալ Յալչընը, լինելով ծախակողմյա հայացքների տեր, 1980թ. սեպտեմբերի 12-ին, Թուրքիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջումից հետո, բնակություն է հաստատում

Գերմանիայում և սկսում դասավանդել դպրոցում: Ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներից մեկի ժամանակ ծանոթանում է հայազգի ուսուցչուհի Մելինեին և հենց այդ հանդիպումն էլ առիթ է դառնում, որ նա հետաքրքրվի հայկական թեմատիկայով: Ավելին՝ նա այցելում է Արևմտյան Հայաստան, ծանոթանում ցեղասպանությունը վերապրած և բռնի իսլամացված հայերի ու նրանց սերունդների հետ: Նրանց հետ ունեցած հարցազրույցների արդյունքում էլ ծնվում է «Քեզնով է ուրախանում սիրտս» գիրքը, որի տպագրումը Թուրքիայում արգելվում է, և այն լույս է տեսնում Գերմանիայում:

Հարցազրույցների և վերապրածների պատմությունների պարզ փոխանցումը ներառող գրքի առաջաբանում հեղինակը դիմելով իր «հայ եղբայրներին»՝ խոնարհվում է սպանված հայերի և ասորիների հիշատակի առաջ ու նշում. «Որդես թուրք գրագէտ, իմ անունով ձեզմէ եւ մարդկութենէն ներողութիւն կը խնդրեմ»²⁶: Սակայն հեղինակը չի մոռանում ընդհանրացում անել և հավելում է, որ գլուխ է խոնարհում նաև. «Հայ եւ Ասորիներու ճակատագրին բախտակից սղաննուած, իրենց կեանքը կորսնցուցած Թուրք, Քիւրճ եւ բոլոր մարդոց առջեւ»²⁷: Այսինքն, թուրքական այն թեզը, թե 1915-ին եղել են երկուստեք զոհեր, տողատակում ցայտուն կերպով երևում է:

Փաստագեղարվեստական այս ստեղծագործությունում ականատեսները պատմում են ցեղասպանության մանրամասներ, նկարագրելով և՛ աքսորը, և՛ կոտորածն ու թալանը՝ երբեմն մեջբերելով հենց թուրքերի կամ քրդերի խոստովանությունները: Գրքում առանց գեղարվեստական հարստացման ներկայացված փաստերը այս կամ այն կերպ հայտնի են հայ ընթերցողին,

²⁴ Նույն տեղում, էջ 124:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 303:

²⁶ Եալչըն Բ., Հոգիս քեզնով կը խայտայ, Երևան, 2003, էջ 15:

²⁷ Նույն տեղում:

ուստի հարկ չենք համարում ընդարձակ մեջբերումներ անել: Ինչպես ասվեց, գրքում ծավալուն անդրադարձներ կան նաև ցեղասպանության ընթացքում բռնի իսլամացված հայերի մասին և հատկապես հետաքրքիր է արդեն հետազայում նրանց կիսագաղտնի կյանքը պատկերող դրվագները, նրանց հոգեկան և հոգեբանական խնդիրները: Նկարագրվում է նաև Թուրքիայի Հանրապետությունում հայության բեկորների բարդ կյանքը, պետության խտրական քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Գրքի վերջում Քեմալ Յալչընը «երանիների» մի շարք է ներկայացնում, որտեղ ցանկանում է, որ «այդ աղետը» չլիներ, աշխարհում ոչ մի տեղ կոտորած չլիներ, երանի թուրքերը, հույները, հայերը իրար հետ խաղաղ ապրեին և այլն: Գրքում հանդիպում ենք հեղինակի կողմից ասված շատ հատկանշական մի մտքի, որը հատուկ էր XX դարի թուրքական գրականությանը. «*Չայուլթս իմ լռության մեջ է*»²⁸: Նշենք, որ Քեմալ Յալչընի գիրքը, անշուշտ, դրական քայլ է՝ ընդդեմ թուրք գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության խնդրի հանդեպ մերժման և լռության, սակայն ներկայացնելով 1915-ին վերաբերող բազմաթիվ մանրամասներ՝ դեմոկրատական Գերմանիայում բնակվող հեղինակը չի տալիս այդ ամենի իրավական անվանումը՝ **ցեղասպանություն**:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 386

ԲՈՒՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՎԱԾ ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԿԵՐՊԱՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայ կանանց բռնի իսլամացումը ցեղասպանության տարիներին

Տարբեր ժամանակաշրջաններում Հայկական Լեռնաշխարհի ներխուժած նվաճողները որդեգրել են հայերի ծուլման քաղաքականությունը, ինչի իրագործման հիմնական մեթոդներից է եղել բռնի կրոնափոխությունը: Տարածաշրջան՝ թյուրքական տարրի ներթափանցման ժամանակ և պետական միավորներ ստեղծելուց հետո բնիկ ոչ մուսուլման բնակչությունը կազմում էր մեծամասնություն, և նվաճողները խնդիր դրեցին փոխել պատկերն ու ստեղծել իսլամադավան մեծամասնություն: Դրա համար անկյունաքարային քաղաքականություն դարձավ բնիկ ժողովուրդների բռնի իսլամացումը: Հայերը, լինելով Օսմանյան կայսրության ոչ մուսուլման հիմնական ազգերից մեկը, պարբերաբար ենթարկվել են բռնի իսլամացման, որը տարբեր ժամանակներում տարբեր ծավալներ է ունեցել: Հայտնի է, որ հազարավոր հայերի բռնի իսլամացում է տեղի ունեցել նաև 1915-23թթ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

Ցեղասպանության ժամանակ առևանգման և իսլամացման թիվ մեկ թիրախը, կարելի է ասել, եղել են հայ կանայք և աղջիկները: Առևանգելով նրանց, մուսուլմանները նախ՝ ազատվում էին ամուսնությունների ժամանակ վճարվող «գլխագնի» ծանր ֆինանսական բեռից և, բացի այդ, համալրում իրենց հարեմներ-

րը: Իսլամացված հայ կանանց մասին բավական թվով փաստեր են ի հայտ գալիս ավելի ուշ, երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրությանը պարտադրվում է քայլեր անել մուսուլմանների տներում պահվող հայ կանանց վերադարձնելու ուղղությամբ: Այսպես, արդեն 1918թ. դեկտեմբերի 22-ին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Արիֆը մեծ վեզիրի (վարչապետի) աշխատակազմ և այնտեղից էլ համապատասխան գերատեսչություններ է ուղարկում մի շրջաբերական, որը վերաբերում էր հայերին: Այդ շրջաբերականի 9-րդ կետում նշված էր. «Կրոնը փոխած և մուսուլմանների հետ ամուսնացած կանայք կարող են իրենց նախկին կրոնին չհերադառնալ և այդ տարագայում նշանադրումը համարվում է անվավեր»²⁹: Հենց միայն այս փաստաթուղթը լավագույնս և խորությամբ պատկերում է ցեղասպանության տարիներին տեղի ունեցած կրոնափոխության բռնի կերպը և հիմնահատակ հերքում թուրքական ժխտողականության մեջտեղ նետված թեզը «Հայերի կամովին իսլամ ընդունելու» վերաբերյալ: Օսմանյան արխիվում պահպանվում են նմանատիպ այլ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են կառավարության կողմից բռնի կրոնափոխ հայերին իրենց նախկին կրոնին վերադարձը արտոնելուն³⁰:

Հայ կանանց վերադարձի մասին կան բազմաթիվ փաստաթղթեր, դիվանագիտական զեկուցագրեր, որոնք փաստում են, որ այդ գործընթացը բախվել է բազմաթիվ խոչընդոտների և ընթացել բավականին բարդ: Օրինակ՝ բրիտանական ծովակալ Քալթորփը 1919թ. հուլիսի 30-ին ուղարկած զեկուցագրում, համադրելով իր ստացած մի քանի փաստերը բռնի իսլամացված

հայ կանանց և երեխաների վերադարձի մասին, նշում է. «Այս հարցում նույնպես, թվում է, գործունեություն հանդես է բերվում այն դեպքում, երբ բրիտանական սղանների ազդեցությունն առկա է թուրք ղազսոնյանների վրա: Ենթադրում են, որ բրիտանյա երեխաների մեծամասնությունը, ովքեր զսնվել են մահմեդականների սնեռում, վերադարձվել են, բայց այդ նույնը չի կարելի ասել կանանց մասին: Անկախ մուսուլմանների չկամությունից՝ հանձնելու կանանց, ովքեր զսնվում են մրանց սնեռում և, վերջին հաշվով արժանապես տալիս իրենց հավատը, հաճախ դժվարության է հանդիպում այդ կանանց համոզելը, որ վերադառնան իրենց ընտանիքների գիրկը: Որոշ դեպքերում մրանց ահաբեկում են, որոնցից հայտարարեն, թե իբր հաշվել են իրենց վիճակի հետ. այլ դեպքում, և հասկալիս, երբ երեխաներ են ծնել իրենց մահմեդական տերերի համար, վախենում են սառն ընդունելություն զսնեն իրենց իսկ հասարակության կողմից՝ երջանիկ ընտանեկան կյանքի օրս փոքր հեռանկար տեսնելով»³¹:

Բռնի իսլամացված հայ կանանց ետ վերադարձնելու գործին օգնած ականատես-վերապրող Հակոբը իրենց գործունեության մասին պատմում է հետևյալը. «Մենք զսանք դաշտում խոտ հավաքող մի կնոջ և նկատեցինք, որ երբ հայերեն էինք խոսում, նա մեզ վրա տարօրինակ կերպով նայեց: Ես ասացի իմ հետսի կնոջը, որ սա հաստատ հայ է, սակայն ամուսնացած էր և հղի: Մոտեցա մրան և հարցրեցի, թե արդյո՞ք հայ է: «Այո, այո, սակայն լռի, քեզ այստեղ էլ կարող են լսել», - ասաց: Նրան հարցրեցինք, թե արդյո՞ք կցանկանա վերադառնալ հայերի մոտ, «Իհարկե» հնչեց տասախանը: Հաջորդ գիշեր մրա հետ գաղտնի հանդիպելու համար տայմանավորվեցինք: Մոտավորապես 15 րոպե

²⁹ Atnur İ., Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923), Ankara, 2005, s. 120.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 174:

³¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆեսոր Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 543:

սղասելուց հետո նա եկավ և նրան վերցնելով, շարունակեցինք ճանադարհը»³²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Ուրֆայում գործող ամերիկյան բարեգործական կազմակերպության ներկայացուցիչ Մարի Քարոլին Յոլմսը պատմում է, որ քաղաքում հաստատվելուց կարճ ժամանակ անց սկսում են իրենց մոտ գալ մուսուլմանների տներում ապրող, բռնի իսլամացված հայերը և, հատկապես՝ որբերը: Նա հետաքրքիր փաստեր է նշում նաև հայ կանանց և աղջիկների հետ կապված, օրինակ, որ շատ հայուհիներ, լսելով ամերիկյան կազմակերպության մասին, այն համարում էին հարեմներից ազատվելու հույս և գալիս նրանց մոտ: «Որբանոցում չկար 12 տարեկանից բարձր գեթ մեկ աղջիկ երեխա, որը եղած չլիներ որևէ մուսուլմանի կին: Ոմանք նաև 10 տարեկանում դարձել էին ինչ-որ մեկի կինը»³³: Նաև այս պատճառով այդ աղջիկներից շատերը տառապել են տարատեսակ հիվանդություններով ու նրանց շրջանում արձանագրվել են բավական թվով մահացության դեպքեր: Յոլմսը նույնպես բազմաթիվ անգամ նշում է, որ հայ կանայք հաճախ երեխաների պատճառով ստիպված էին լինում մնալ կամ հետ վերադառնալ առևանգիչների մոտ, սակայն լինում էին դեպքեր, երբ հարեմներից փախչում ու իրենց մոտ էին գալիս անգամ հղիներ³⁴:

Բռնի կրոնափոխված հայուհիների մասին ուշագրավ տվյալներ է փոխանցում նաև Գրիգորիս ծայրագույն վարդապետ Պալաքյանը իր «Հայ Գողգոթան» գրքում: Աքսորի ճանապարհին, լինելով Կեսարիայում և հանդիպելով այնտեղի կրոնափոխված

հայուհիներին, վարդապետը փոխանցում է նրանցից մեկի հետ ունեցած զրույցը. «Ա՛խ, Հայր սուրբ, լմնցանք. ցավ չմնաց որ չփախեմք, փորձանք չմնաց որ զլխնուս չգար: Մեզ խաբեցին, ըսելով, որ եթե իսլամանա՛վ՝ ամեն փորձանքե՛կ՝ ազատե՛մք, մենք ալ գոնե մնացածը փրկելու հույսով իսլամացանք: Բայց ավելի գե՛տ եղավ վիճակնիս. մեր երեսասարդ հարսներն ու աղջիկները բռնի «նիփեաի» ընելով իրենց հարեմները տարին: «Զուլում» չմնաց, որ չընեին, չարչարանք չմնաց, որ մեզի չտային: Երանի թե ասոր գացած ըլլայինք և մենք ալ մեռած ըլլայինք և ազատած, գոնե խղճմանքնիս սկզուցած չէինք ըլլար...»³⁵:

Հայտնի գրող Երվանդ Օտյանը, ով աքսորի ճանապարհով հասել էր Սիրիա և որոշ ժամանակ զբաղվել անգամ աղբահավաքությամբ, խոսելով բռնի իսլամացված և առևանգված հայուհիների մասին, հետևյալ ուշագրավ դրվագն է նշում. «Մեր լուսնունքը բերնունով շատ տուներ կը մտնեին կ'ելլեինք եւ յաճախ այդ Արաբ տուներուն մէջ կը լուսնալուսինք Հայ կիներու, ընդհանրապէս յորուսացի կամ խաբերդցի, ամենքն ալ երեսասարդ, ընտել, գեղեցիկ: Ահաւոր ջարդէն վերադարձներ էին ասոնք, որոնք մեյ մեկ տեղացիի հետ ամուսնանալով իրենց կեանքը փրկած էին: Գիտնալով որ Հայեր ենք միջոցը կը գտնեին մեզի մօտեցնելու եւ քանի մը բառ փսփսալու: Այդ բառերը ընդհանրապէս անտեղի էին իրենց նոր ամուսիններուն ուղղուած: Ուրիշներ ջարդերու մասին կը խօսեին ու կը լուսնալուսինք ահաւոր դուռագներ»³⁶:

Պրոֆեսոր Ռուբինա Փիրումյանը, խոսելով բռնի իսլամացված հայուհիների մասին, ուշագրավ դիտարկում է անում.

³² Miller D., Miller L., Tanıklar Dilinden Ermeni Soykırımı, İstanbul, 2006, s. 180-181.

³³ Holmes M., Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921), İstanbul, 2005, s.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 25:

³⁵ Պալաքյան Գ., Հայ գողգոթան, Երևան, 1991, էջ 252:

³⁶ Օտեան Ե., Անիծեալ տարիներ, 1914-1919 (անձնական յիշատակներ), Երևան, 2004, էջ 284:

«Իրողութիւն է նաեւ այն տարագան որ մեծ է թիւը կանանց, որոնք չուզեցին բաժանուել թուրքից ու փութից ծնած իրենց երեխաներից: Մնացին ու շատ անգամ իրենց ամօթը, իրենց տառապանքը՝ որդես գաղտնի գերեզման տարան, վախեցան խօսել՝ իրենց ու իրենց զաւակներին չվճանգելու համար»³⁷:

Այն, որ շատ հայուհիների համար մուսուլմանների հետ ամուսնանալուց հետո կյանքը հագեցած է եղել տարատեսակ տրավմաներով, կասկածի ենթակա չէ և եվրոպայում բնակվող թուրք ուսումնասիրող Ուղուր Ունգորի կատարած դաշտային-հետազոտական աշխատանքների ընթացքում արված մի հարցազրույցում բավական ուշագրավ և խոսուն փաստի ենք հանդիպում: Ունգորի հետ զրուցած ծագումով Վանից մի քուրդ քաղաքական գործիչ ասել է, որ իր տատը հայուհի է եղել: Այնուհետև վերոհիշյալ քաղաքական գործիչը հավելել է, որ ինքը. «Երբեք չէր հասկանում, թե ինչու մռայլ և ընկճված կինը (իր տատը-Ռ.Մ.) միշտ իր սեփական ընտանիքն անիծելիս նրանց անվանում էր «փութի սրիկաներ»»³⁸:

Տեղասպանության տարիներին հայ կանանց բռնի իսլամացման հետևանքով այսօր թուրքիայում ձևավորվել է հասարակության մի շերտ, որն ունի հայկական ծագում, հատկապես հայ տատիկներ: Հիմա Դիմքն այս առիթով ասել է. «Այսօր, երբ օրջում եմ Անատոլիայով, գրեթե ամեն վայրում, մի շարք ընտանիքներում կարող եմ հանդիպել մարդկանց, որոնք ասում են. «Իմ տատը, տատը հայ էին»»³⁹:

³⁷ Peromian R., նշված աշխ., էջ 266:

³⁸ Ունգոր Ու., Կրոնափոխություն և փրկություն. գոյատևման ռազմավարությունը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում - Թուրքիայի հայության խնդիրների շուրջ, Տեղեկագիր «Նորավանք» հիմնադրամի, թիվ 22, Երևան, 2008, էջ 106-107:

³⁹ Kayıt dışı çocuklar akrabalarını arıyor, Sabah, 09.07, 2005.

Այսօր թուրքիայում հայ տատիկներ ունենալու հանգամանքն այնքան տարածված է, որ դարձել է նաև ժամանակակից թուրքական փաստագեղարվեստական գրականության նյութ:

Բռնի կրոնափոխ հայ կինը՝ գլխավոր հերոսուհի

Տեղասպանությունը վերապրած և իսլամացված հայ կանանց պատմությունները, որոնք վերջին տարիներին են հայտնվում թուրքիայի հասարակական, գիտական և քաղաքական օրակարգում, մասն են կազմում ներկայումս լայն տարածում գտնող բանավոր պատմությունների (oral history) ժանրի, որը վերջին երկու-երեք տասնամյակներին լայն տարածում է գտնում⁴⁰:

Ըստ ազգագրագետ Հարություն Մարությանի, բանավոր պատմությունները լսելի են դարձնում հասարակության հատկապես այն անդամների ծայրերը, ովքեր լուռ և արհամարհված էին⁴¹: Թուրքիայում տասնամյակներ շարունակվող ժխտման և մոռացության քաղաքականությունն անգամ չի կարողացել հասարակական լայն խավերի հիշողությունից իսպառ ջնջել Հայոց ցեղասպանության հետ կապված տարատեսակ հիշողությունները և դրանք այսօր ի հայտ են գալիս ու երբեմն ձևավորում թուրքական հասարակական դիսկուրսը: Ինչպես դիպուկ նկատել է թուրք գրաքննադատ Օմեր Թուրքեշը. «Անցյալը, ահա ինչքան ժամանակ է, բաց չի թողնում Թուրքիայի հասարակության օձիքը»⁴²: Իսկ հետազոտող Մայքլ Սխուրսոնը

⁴⁰ Մարության Հ., Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում, Երևան, 2006, էջ 71

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴² Türkes Ö., Hafızanın başkaldırısı, Radikal, 07.09.2007.

անցյալը մոռացության տալու փորձերի առնչությամբ նշում է. «Անցյալը, որոշ իմաստով և որոշ տայմանների դեմքում, մեծադեպ դիմադրողունակ է իրենից վեր կանգնելու փորձերի նկատմամբ»⁴³:

Յ. Մարությանի գնահատականը անցյալը մոռանալու առնչությամբ մեծապես բնութագրում է այսօրվա թուրքական հասարակության մեջ տեղի ունեցող գործընթացները. «Անցյալը դառնում է մեր մի մասը և ձևավորում է մեզ, այն ազդում է մեր գիտակցության վրա՝ անկախ մեր ցանկությունից»⁴⁴:

Ցեղասպանությունը վերապրած հայերի հիշողությունների վերլուծությունը թույլ է տալիս մասնագետներին եզրակացնել, որ դրանք մեծապես «ցեղասպանության դաժնառած կոլեկտիվ և անձնական տրավմայի հիշողություն է»⁴⁵: Հայկական ընտանիքներից խլված կամ ընտանիքները կորցրած կանայք և երեխաները, փոխելով կրոնը, լեզուն, կենսամիջավայրը, ապրելով կոտորածների և աքսորի զրկանքները, բնական է, որ ենթարկվել են բազմաթիվ տրավմաների, որոնք տարիներ շարունակ ուղեկցել են նրանց:

Տրավմատիկ հիշողությունները բազմաշերտ հետևանքներ են ունենում անհատի ու հասարակության վրա և դրանցից են տրավմայի առաջացրած հոգեկան ու հոգեբանական խնդիրները: Ընդունված է կարծել, որ տրավմայից ազատվելու կամ այն բուժելու տարածված ձևերից մեկը այդ մասին պատմելն է, որը կարող է բերել հոգեվիճակի թեթևացման, սակայն այս մեթոդը ապահովագրված չէ նաև հակառակ էֆեկտներից:

⁴³ Մարության Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1,

Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Երևան, 2009, էջ 43:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 43-44:

⁴⁵ Մարության Հ., Տրավմատիկ հիշողություն իբրև հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն թուրքիայում - թուրքիայի հայության խնդիրներ շուրջ, Տեղեկագիր «Նորավանք» հիմնադրամի, թիվ 22, Երևան, 2008, էջ 112:

Օրինակ՝ Հայ Առաքելական եկեղեցու Գերմանիայի թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Բեքչյանը գերմանաբնակ թուրք գրող Քենալ Յալչընի «Ամատուլիայի զավակները. դարի վկաները» գրքում պատմում է մի դեպք, որը տեղի է ունեցել 1970-ականների սկզբին՝ Մարսելում: Ըստ Գարեգին Սրբազանի, Մարսելի հայ համայնքում եղել են ցեղասպանությունը վերապրած հայեր, որոնցից մեկը ծագումով էրզրումից, ութսունն անց մի հայ, շարունակ պատմել է իր ապրած սարսափները: Գարեգին Բեքչյանը խորհուրդ է տվել նրան իր հուշերը հանձնել թղթին, սակայն այդ ամենը գրի առնելուց մի քանի ամիս անց ցեղասպանությունը վերապրած մարդը հոգեկան խանգարում է ստացել և երբ նրա երեխաները բժշկի են տարել՝ եզակացությունը եղել է հետևյալը. «Անցյալի ցավալի դեմքերը հիշելը խախտել է նրա հոգեկան հավասարակշռությունը»⁴⁶: Ցեղասպանությունը վերապրած էրզրումցու վիճակը հետզհետե վատացել է և, ի վերջո, նա ինքնասպան է եղել:

Այսօր ժամանակակից թուրք գրականության մեջ, կարելի է ասել, ձևավորվել է մի հոսանք, երբ գրականության թեմա է դառնում 1915-ին առևանգված ու իսլամացված հայ կանանց հարցը: Տպագրվող գրքերում հատկապես աչքի է զարնում փաստագրական հիմքը: Իսլամացված հայերի խնդրի քննարկման հնարավորության մասին խոսելիս շատերը նշում են, օրինակ՝ Թուրքիայում եվրախնտեզման ճանապարհին նկատվող որոշ ազատություններ, սակայն թեմայի հրապարակայնացման շարժիչ ուժը համարվում են իսլամացված հայերի սերունդները, ավելի կոնկրետ՝ թոռները⁴⁷:

⁴⁶ Yalçın K., Anadolu'nun Evlatları (Yüz yılın tanıkları), Köln, 2008, s. 132.

⁴⁷ Başyurt E., Ermeni Evlatlıklar: Saklı Kalmış Hayatlar, İstanbul, 2006, 2-inci baskı, s. 11.

Արդեն հրապարակում կան մեկ տասնյակից ավելի փաստագեղարվեստական ստեղծագործություններ, որոնց գլխավոր հերոսը բռնի իսլամացված հայ կինն է՝ իր բարդ հոգեբանական աշխարհով: Չնայած իսլամացված հայ կանանց կերպարների միջև եղած որոշ տարբերությունների, կան նաև մի շարք ընդհանուր գծեր: Ուշադրություն է գրավում հատկապես այն հանգամանքը, որ ամբողջ կյանքում իրենց ուղեկցող տրավմատիկ հիշողությունների մասին այդ կանայք նախընտրել են բարձրաձայնել առավելապես կյանքի վերջում: Այսինքն, ամբողջ կյանքում թաքցրել են դա՝ վախենալով կամ գուցե չուզենալով ցավ պատճառել իրենց զավակներին: Կա նաև անցյալի ցավալի հուշերը թաքցնելու մեկ այլ կարևոր պատճառ, այն է՝ նրանք չեն գտել մի հարմար գրուցակից, ում կկարողանային վստահել իրենց գաղտնիքը: Նմանատիպ պատմությունների համար ընդհանրական է այն, որ պատմելով ամբողջ կյանքում թաքցրած տրավմատիկ հիշողությունների մասին՝ վերապրած հայուհիները, գուցե և ենթագիտակցորեն, ցանկացել են ազատվել այդ բեռից կամ թեթևացնել այն: Ուշագրավ է նաև այն, որ այդ տրավմատիկ հուշերի ունկնդիր թոռները ևս դառնում են տրավմայի յուրահատուկ կրող և արդեն իրենք են ծգտում ազատվել դրա բեռից: Որպես հաստատող օրինակ կարող ենք դիտարկել Ֆեթիյե Չեթինի հայտնի «Մեծ մայրս» գրքի տպագրումից հետո նրան հանդիպած բազմաթիվ իսլամացված հայերի զավակների, թոռների ապրումները, որոնցից մեկը պատմելով իր մոր դառը կյանքի պատմությունը՝ վերջում խոստովանել է. «Այս գիշեր կը կարողանամ հանգիստ քուն քնել»⁴⁸:

⁴⁸ Perroomian R., նշված աշխ., էջ 274:

Իսլամացված հայ կանանց վերաբերյալ գրքերում աչքի են զարնում տատեր-թոռներ հարաբերությունը, փոխադարձ կապվածությունն ու վստահությունը, ինչը, կարելի է ասել, այս թեմային բնորոշ կարևոր առանձնահատկություններից է: Տարբեր ժողովուրդների գրականության մեջ տարածված և գրականագիտության խնդիրներից մեկը հանդիսացող **հայրեր-որդիներ** խնդիրը թուրք գրականության մեջ իսլամացված հայ կանանց մասին պատմող ստեղծագործություններում վերածվել է յուրահատուկ՝ **տատեր-թոռներ** խնդրի: Թուրք գրաքննադատ Օմեր Թուրքեշը ցեղասպանության տրավմատիկ հիշողությունները համարում է յուրահատուկ ժառանգություն, որը տատերը թողնում են թոռներին⁴⁹: Ինչպես նշում են շատ մասնագետներ, ցեղասպանության տրավմատիկ հիշողությունն ուղեկցում է հայության տարբեր սերունդներին և դրսևորվում յուրովի՝ կախված ժամանակից և հանգամանքներից: Հրանտ Դինքն այս մասին գրում է. «Մինչև սերնդից սերունդ մեր փոխանցվող *սրավմայից չազատվենք, հնարավոր չէ, որ հայկական աշխարհը հանգիստ աղաղակ ունենա*»⁵⁰: Տրավմայի կրելը, միևնույն ժամանակ, ցույց է տալիս, որ ցեղասպանություն վերապրածները, «փրկվելով» հանդերձ, դատապարտվել են ամբողջ կյանքում տառապելու: Ազգագրագետ Հ. Մարությանի կարծիքով. «*Վերադարձները նույնպես զոհեր են, քանի որ նրանք վկան են եղել բազմաթիվ դաժանությունների, իրենց հարազատների կոռսյան, Տեսել են ճասնյակ ու հարյուրավոր դիակներ և այլն*»⁵¹: Այս առումով շատ խոսուն է լիբանանահայ գրող Գեորգ

⁴⁹ Türkes Ö., նշված հոդ.:

⁵⁰ Dink H., Türkler ve Ermeniler: İki Yakın Halk: Türkiye ve Ermenistan: İki Uzak Komşu, Ermeni Sorunu Tartışılırken..., İstanbul, 2006, s. 55.:

⁵¹ Մարության Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, էջ 58:

գրքեր, որոնց գլխավոր հերոսուհին կամ հերոսուհիներից մեկը Հայոց ցեղասպանության տարիներին բռնի կրոնափոխ հայուհին է: Դեռևս 2001թ. Գերմանիայում տպագրված թուրք գրող Քենալ Յալչընի «Քեզնով է ուրախանում սիրտս» փաստավավերական վեպում հանդիպում ենք բռնի իսլամացված հայուհիների հետ կապված պատմություններ, որոնցից մեջբերենք մեկը: Ծպտյալ հայուհի⁵⁷ Սուլթան Բաքըրչըզհիլը փոխանցում է իր հորաքրոջ պատմությունը. ցեղասպանության ժամանակ մի քուրդ հորաքրոջ աչքերի առաջ սպանում է նրա ամուսնուն, իսկ իրեն առևանգում ու ամուսնանում հետը: Իր ամուսնուն սպանող քրդից հորաքույրը երկու տղա երեխա է ունենում, սակայն ապրած սարսափները ամբողջ կյանքում ուղեկցում են նրան. «Երբեք չեմ մոռնար այս դեղը: Գիտեմ, որ այս մարդը ամուսինս սղաննեց: Իմ աչքերով Տեսայ, զիս ալ դիտի սղաննե: Վախես ամուսինս սղաննողին կինը եղայ: Երկու զղաներուս հայրը եղած այս մարդուն երբեք դիտի չմերեմ, Ասուած անոր դիտի դաժժե»⁵⁸: Այս դրվագը լավագույնս ներկայացնում է բռնի իսլամացված հայուհու տրավմատիկ առօրյան և այն հոգեկան տանջանքները, որոնց ենթարկվել է նա, ապրելով իր ընտանիքին սպանողի հետ մեկ հարկի տակ:

Քենալ Յալչընի Գերմանիայում հրատարակված մյուս գրքում՝ «Սարը Գելին» («Նորահարս»), հանդիպում ենք Ադըլյանների հայտնի Բերսումների (Պարսամ) տոհմից գեղեցկուհի Սիրանուշի պատմությանը, որին փրկել և այնուհետև նրա հետ

ամուսնացել էր շրջանի հայտնի քուրդ աղաներից մեկը՝ Նուրին: Մինչ քրդի կինը դառնալը Սիրանուշը մի պայման էր դրել նրա առջև, համաձայն որի Նուրին պարտավորվում էր Սիրանուշի գերդաստանից փրկել տասը երեխայի և ահա հենց դրա շնորհիվ է, որ Բերսումների տոհմը շարունակվում է: Յալչընի գրքում Նուրի աղայի և Սիրանուշի կրտսեր որդին՝ Մեհմեթ Նուրին դրվագներ է պատմում մոր կյանքից, որտեղ ցայտուն կերպով երևում է իսլամացված հայուհու ապրած տրավմատիկ առօրյան և հիշողությունները. «Մորս իսկական անունը Սիրանուշ էր, հորս հետ ամուսնանալուց հետո նրան Հանըմ էին ասում: Մայրս երիտասարդ սարիում հաճախ էր ինձ և ավագ եղբայրներիս ասում. «Աղա ինձ մի անգամ Սիրանուշ ասե՛ք, լսե՛մ»: Երբ նրան Սիրանուշ էի ասում, փաթաթվում էր ինձ, ժարունակ համբուրում ու արհասվում: Երեխա ժամանակ մորս արհասվելուն նայելով՝ ես էլ էի արհասվում, սակայն չգիտեի, թե մայրս ինչու է լալիս: Մայրս երբեմն լեռների, թռչունների, փայտի, հողի, ծաղիկների հետ էր խոսում, զրուցում: Ես չէի հասկանում այն լեզուն, որով նա խոսում էր: Երբ հարցնում էի, ժոյուն էր գլուխս ու ասում. «Սա մորս, հորս լեզուն է, քո բեռների լեզուն է, հայերի լեզուն է»: Հայերի լեզուն մորս արցունքների լեզուն էր»⁵⁹:

Գրքի մեկ այլ հերոսուհու՝ Փազարջըքցի Սիլվայի, պատմությունը սարսափալից մանրամասներ է պարունակում. «Երբ սկսվեց աֆսոսը, ես արդեն մեկ սարի է, ինչ ամուսնացած էի: Տասնութ տարեկան էի: Ամուսնուս սղաննեցին: Երբ փառավանդ դեղի Սիրիայի անադառներն էր գնում, իմ ներկայիս ամուսինը՝ Հասանը, ինձ առևանգեց և սարավ իր գյուղ: Նախ փոխեց անունս, իմ անունը Սիլվա էր: Ինձ ասաց. «Մանից հետո քո անունը

⁵⁷ Ծպտյալ կամ կրիպտո հայեր են կոչում այն մարդկանց, ովքեր Հայոց ցեղասպանության ժամանակ, մահվան սպառնալիքի տակ, առերես փոխել են կրոնը, ընդունել իսլամ, սակայն հետագայում գաղտնի վարել են հայ-քրիստոնյայի կյանք և պահպանել քրիստոնեական շատ սովորույթներ: Այս մասին մանրամասն տես **Մելքոնյան Ռ.**, Հայերի բռնի իսլամացումը ցեղասպանության տարիներին. ընթացքը և հետևանքները, Երևան, 2010:

⁵⁸ **Եալչըն Ք.**, նշված աշխ., էջ 358:

⁵⁹ **Yalçın K.**, Sarı Gelin, Bochum, 2004, s. 294.

Հաջեր է լինելու»: Երբ Հասանը ինձ ֆարավանից առևանգեց, ես երեք ամսական հղի էի: Ժամանակը եկավ և ես ծննդաբերեցի ու լույսի ղեխ մի աղջիկ երեխա աշխարհ բերեցի: Հասանն ասաց. «Եթե այս աղջիկը մեծանա, մեզ գլխացավանք կբերի: Կամ այս երեխային ղեխ է սղանես, կամ էլ ես եմ ֆեզ սղանելու»: Աղաչեցի, ղաղաջեցի, սակայն նա անդդվելի էր: Այն ժամանակները կար մահվան վախ: Ո՞ր ղեխ է փախչեի, ես ոչ մեկը չունեի: Իմ հարազատ երեխային իմ ձեռքով թունավորելով՝ սղանեցի: Օրեր շարունակ երեխայիս ղախեցրեց աչքերիս առջևից չէր հեռանում: Շատ զղջացի, մտածում էի. «Երանի ինքս ինձ սղանեի»: Ավելի ուշ Հասանից մի ղա երեխա լույս աշխարհ բերեցի: Սակայն այդ ղային ոչ մի կերպ իմ երեխայի նման կրճիս չկարողացա սեղմել, իսկ Հասանին երբեք չընդունեցի որդես իմ անուսին: Երեխայիս սղանելուց հետո ամբողջ կյանքիս ընթացքում ղանջանքներ ամբողջեցի»⁶⁰:

Իսլամացված հայ կանանց թեմայով Թուրքիայում տպագրված առաջին ստեղծագործություններից է Իրֆան Փալալի՝ «Աքսորի երեխաները. տատս հայ է եղել» հուշագրական վեպը, որը հիմնված է փաստերի վրա, սակայն տարբեր նկատառումներով այստեղ հերոսների անունները փոխված են: Այս գրքում տեսնում ենք տատի՝ իսլամացված հայ կին Ֆաթմայի և թուրան՝ Դեմիրի յուրահատուկ կապը. տատը առաջացած տարիքում հենց նրան է վստահում իր կյանքի գաղտնիքը: Այս կինը, չնայած տարիքին, ամենայն մանրամասնությամբ հիշում է իրենց կյանքը մինչև ցեղասպանությունը, աքսորի ճանապարհը, կոտորածը, հոր սպանությունը և մոր մահը: Այս բոլոր տեսարաններն ուղեկցել են նրան իր ողջ կյանքի ընթացքում: Նրա հավաստմամբ, իրենց քարավանը

սկզբում 80 հոգուց է բաղկացած եղել. «Վերջում միայն ես մնացի, կարծում եմ, և միգրացե ինձ նման փրկված մի ֆանի աղջիկ ևս»⁶¹: Նա հիշում է նաև իրենց քարավանի տղամարդկանց, այդ թվում և իր հոր սպանության պահը. «Քիչ անց հերթով բոլոր ղամարդկանց սղանեցին: Երկու մարդ նրանց բռնում էր, երրորդը՝ սղանում: Ամենավերջում հորս սղանեցին»⁶²:

Մորից կտրվելու պահը, ինչպես նմանատիպ շատ հերոսների պարագայում, Ֆաթմա տատիկի մեջ ևս վառ է մնացել: ղամարդկանց սպանելուց հետո քարավանի կանանց տարել են ծառերի մոտ՝ ամենայն հավանականությամբ բռնաբարելու. «Մայրս այդ կողմ գնալուց առաջ ինձ մոտ եկավ և ինչ-որ բաներ ասաց կամ շենջաց, սակայն չեմ հիշում, թե ինչ ասաց, միայն հիշում եմ, որ ինձ համբուրեց: Դրանից հետո այլևս մորս հետ երբեք չգրկախառնվեցիմք և չհամբուրվեցիմք: Ինձ մոտ եկավ, ինձ համբուրեց, միայն դա գիտեմ: ղարգվում է, որ դա նրա վերջին համբուրյն էր, որովհետև հաջորդ օրը մայրս grshig սառչելով, մահացավ»⁶³:

Ընդհանրապես, նմանատիպ ստեղծագործություններում նկատելի է, որ իսլամացված հայ աղջիկ երեխաները հիշում են, որ ունեցել են բարեկեցիկ ընտանիքներ և շրջապատված եղել հոգատարությամբ, սակայն հետագայում, ճիշտ հակառակը, ենթարկվել են տարատեսակ ճնշումների, անարգանքի: Իրենց մանկությունից հուշ մնացած գուրգուրանքի կամ հոգածության մի նշույլ հիշողությունը պահել են, և գուցե դա է նրանց ուժ տվել դիմագրավելու փորձություններին:

⁶¹ Palalı İ., Tehcir Çocukları: Nene bir Ermeniymiş, İstanbul, 2005, s.14-15.

⁶² Նույն տեղում, էջ 16:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 16-17:

Ֆաթման եղել է 5-6 տարեկան, երբ բախտակից մի խումբ երեխաների հետ փրկվել է, այնուհետև հասել Ուրֆա, որտեղ նրան մի մուսուլմանական ընտանիք վերցրել է որպես ծառայող, իսկ հետագայում, երբ դարձել է տասներկու տարեկան, ամուսնացրել այդ ընտանիքի տղայի՝ քառասնամյա Դերվիշի հետ: Ամուսնությունից հինգ տարի հետո Դերվիշը մահանում է և Ֆաթման մնում միայնակ երկու երեխաների հետ, իսկ որոշ ժամանակ անց իր ամուսնու ընտանիքը մի վեճի պատճառով նրան դուրս է հանում տնից՝ երեխաներին պահելով իրենց մոտ: Դրանից հետո Ֆաթման ստիպված սկսում է աղախինի, հավաքարարի գործ անել, որպեսզի կարողանա ապրել: Որոշ ժամանակ անց նախկին ամուսնու ընտանիքը կրկին ետ է վերցնում Ֆաթմային, քանի որ երկարատև բանտարկությունից հետո վերադարձած է լինում ամուսնու՝ Դերվիշի մեծ եղբայրը՝ Բեքիրը, ում հետ էլ և ամուսնացնում են Ֆաթմային: Այս ամուսնությունից էլ ծնվում են երեք երեխաներ, սակայն որոշ ժամանակ անց Ֆաթմայի երկրորդ ամուսինը մահանում է և կրկին այս անգամ արդեն հինգ երեխաներով նա մնում է միայնակ: Ֆաթման ստիպված սկսում է աշխատանք փնտրել և դառնում է դպրոցում հավաքարար: Հետաքրքիր է, որ Ֆաթման լինում է այդ տարիներին Ուրֆայի առաջին աշխատող կինը: Ֆաթմայի, դժվարությամբ մեծացրած երեխաները, սակայն, դառնում են ազգայնամուլներ և ինչպես հաճախ է պատահում՝ խառը էթնիկ ծագումը հոգեբանորեն նրանց մղում է ծայրահեղական բնույթի գործողությունների:

Իր հարազատների սպանության տեսարանները խոր հետք են թողել Ֆաթմայի վրա, և նա ողջ կյանքում վախեցել է մահից: Այդ պատճառով էլ հետագայում նա նույնիսկ խուսափել է գնալ մերձավորների թաղմանը, քանի որ դա ծանր է եղել իր համար և հիվանդագին, սակայն այդ ամենի բացատրությունը թաքնված է

հետևյալ պարզ և, միևնույն ժամանակ, խորիմաստ նախադասության մեջ. «*Երբ մեկի մահվան մասին եմ լսում, հորս սղանությունն է աչքիս առաջ գալիս...*»⁶⁴:

Յուրահատուկ կապվածությունը թոռներից որևէ մեկի հետ իսլամացված հայ կանայք դիտել են որպես հեմման կետ, սակայն այդ կապվածության մեջ նրանք տեսել կամ ցանկացել են նմանություն տեսնել իրենց նախկին հայկական ընտանիքի հետ: Օրինակ՝ Ֆաթմա տատիկը թոռանը՝ Դեմիրին, իրենց վերջին հեռախոսազրույցում հորդորում է շուտ գալ, որպեսզի նրան տեսնի և կարոտն առնի, միգրացե վերջին անգամ կրծքին սեղմի, քանի որ զգում է իր մոտալուտ մահը և ավելացնում. «*Դու և՛ իմ զավակն ես, և՛ իմ հայրն ես: Դու գիտե՞ս, որ հայրս քեզ նման էր, միայն թե դու մի փչ սև ես, նա ավելի բաց էր*»⁶⁵:

Թուրքիայում ցեղասպանության տարիներին իսլամացված հայ կանանց խնդիրը հասարակական ու գրական օրակարգ բերելու և հրապարակավ քննարկումներ սկսելու գործում անասելի մեծ է Ֆեթիյե Չեթինի (ծնվ. 1950թ.) «Մեծ մայրս» հուշագրական վիպակը, որը այս թեմայով գրված ամենաազդեցիկ գրքերից է, սակայն նմանատիպ այլ ստեղծագործություններից տարբերվում է նրանով, որ փաստերի նկարագրությունները համեմված են բարձր գեղարվեստականությամբ, ինչը գրքին հաղորդում է ոչ միայն փաստագրական, այլև գեղարվեստական արժեք: Բացի այդ, գիրքը խթանիչ դեր ունեցավ թուրք գրականության մեջ հայկական թեմատիկայի խորացման համար, մեծ ակտիվություն մտցրեց հասարակական և գրական շրջանակներում: Բավական է ասել, որ «Մեծ մայրս» գիրքը մինչ

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 122:

օրս Թուրքիայում վերահրատարակվել է ութ անգամ⁶⁶: Ֆեթիյե Չեթինը մասնագիտությամբ իրավաբան է և երկար տարիներ եղել է Հրանտ Դինքի փաստաբանը: Լինելով ծախսակողմյա հայացքների կրող՝ Չեթինը բազմիցս ենթարկվել է հալածանքների և անգամ բանտարկվել 1980 թվականի հեղաշրջումից հետո: Երիտասարդ տարիքում (25-26 տարեկան) Ֆեթիյեն տեղեկանում է մորական տատից՝ Սեհերից, որ ամբողջ կյանքը որպես մուսուլման ապրած տատը իրականում հայուհի է՝ Հերանուշ Կատարյան անունով, որին 1915թ. ցեղասպանության ժամանակ աքսորի ճամփից առևանգում է մի ոստիկան, որդեգրում նրան, կրոնափոխ անում և տալիս Սեհեր անունը: Տասը տարեկան Հերանուշը ապրում է կոտորածների, աքսորի ողջ սարսափները, որոնք ամբողջ կյանքում ուղեկցում են նրան, սակայն մինչև խոր ծերություն գաղտնի է պահում դրանք: Հերանուշը խոր կապվածություն է ունենում թոռներից մեկի՝ Ֆեթիյեի հետ և արդեն առաջացած տարիքում (70 տարեկան) նրան է վստահում իր կյանքի ամենամեծ գաղտնիքը: Տատի և թոռան կապվածության համար կան մի քանի պատճառներ, սակայն, ինչպես Իրֆան Փալալըի տատի դեպքում, այս անգամ ևս Հերանուշը, մեր կարծիքով, տեսել կամ փորձել է թոռան մեջ տեսնել իր կորցրած ընտանիքին կապող մի բան: Ֆեթիյեին ուղղված և հաճախ կրկնվող նրա հետևյալ բառերը դրա ապացույցն են. «*Դու մեր կողմին ես նման*»⁶⁷: Ըստ Չեթինի, տատը լավ հիշողություն է ունեցել, սակայն հայկական

⁶⁶ Նշենք նաև, որ «Մեծ մայրս» գիրքը թարգմանվել է մի քանի լեզուներով՝ հայերեն (արևմտահայերեն և արևելահայերեն), անգլերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, այժմ էլ թարգմանվում է ռուսերեն և հունգարերեն: Հայաստանում մեր թարգմանությամբ այս գիրքն առաջին անգամ տպագրվեց 2006թ. և 2008թ. այն վերահրատարակվեց՝ դառնալով երևանյան գրախանութներում ամենաշատը վաճառված գրքերից մեկը, իսկ 2008թ. հոկտեմբերին գլխավորեց ամենաշատ վաճառված գրքերի ցուցակը:

⁶⁷ Çetin F., Anneannem, İstanbul, 2005, 5-inci basım, s. 29.

ընտանիքի, աքսորի, կոտորածների մանրամասները հիշելու համար ողջ կյանքում ներքուստ լռելյայն անընդհատ կրկնել է դրանք⁶⁸, այսինքն՝ շարունակ գտնվել է տրավմայի մեջ: Նման վիճակի մեջ են եղել նաև Հերանուշի բախտակից այլ հայ կանայք ևս: «*Ալելի ու՛՛ց նկատեցի, որ մեծ մայրիկիս ծակասագրակից մեծ թիւով կիներ ալ, արսայայտուելու անկարող ըլլալով, անոր նման անվերջ-անդադար գրուցած են իրենի-իրենց հե՛տ, իրենի-իրենց մէջ*»⁶⁹: Ազդվելով նաև այդ հանագամանքից՝ Ֆեթիյե Չեթինը հետագայում որոշում է տատի պատմությունը գրքի վերածել:

Հերանուշը Բալուի գավառի հայտնի Հավալ գյուղից Հովհաննես և Իսկուհի Կատարյանների դուստրն է եղել, ունեցել է նաև երկու եղբայր՝ Խորենը և Հրայրը: Ցեղասպանությունից առաջ Հերանուշի հայրն ու հորեղբայրը գնացել են ԱՄՆ աշխատելու: Կատարյանները եղել են բավական հայտնի մտավորականներ և մանկավարժներ, որոնցից, օրինակ, Հերանուշի պապի՝ Հայրապետ Կատարյանի և նրա եղբոր՝ Անդրեաս Կատարյանի մասին՝ որպես հին հայերեն ձեռագրերի հմուտ վերծանողի և կարդացողի վկայություններ կան նաև հայկական աղբյուրներում⁷⁰:

Ինչպես տասնամյակներ անց փոխանցել է Հերանուշ Կատարյանը, 1915 թվականի գարնանային մի օր իրենց գյուղ են գալիս թուրք ոստիկանները, որոնք հենց գյուղի կենտրոնում բուլորի աչքի առաջ սպանում են գյուղապետ Նիկողոս աղային, այնուհետև հավաքում են գյուղի բոլոր չափահաս տղամարդկանց, կապում և տանում: Այդ մարդկանցից այլևս ոչ մի լուր չի լինում⁷¹: Նույն օրը գյուղ են ներխուժում մի խումբ մարդիկ, որոնք

⁶⁸ Հարցազրույց «Մեծ մայրիկս» գրքի հեղինակ Ֆեթիյե Չեթինի հետ, Ազդակ, 27.11.2006:

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ Այս մասին տես **Հարություն քահանա Սարգսյան**, Բալու, իր սովորույթները, կրթական ու իմացական վիճակը և բարբառը, Կահիրե, 1932:

⁷¹ Çetin F., նշված աշխ., էջ 43:

առևանգում են գեղեցիկ, երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին: Որոշ ժամանակ անց ոստիկանական և զինվորական ուժերը սկսում են ամբողջ շրջանի աքսորը և Յերանուշը իր մոր, երկու եղբայրների ու ամբողջ ազգականների հետ բռնում է գաղթի ճամփան:

Աքսորյալների քարավանին, որոնց մեջ են լինում նաև շրջակա այլ գյուղերի բնակիչները՝ կանայք, տղամարդիկ, երեխաներ, ծերեր, հավաքում են Բալուում: Աքսորյալների մեջ եղած տղամարդկանց սկսում են առանձնացնել, իսկ կանանց ու երեխաներին խցկում Բալուի եկեղեցու գավիթը: Տղամարդկանց առանձնացնելուց հետո դրսից սկսվել են լսվել սարսափազդու ձայներ և պարզվել է, որ հավաքված տղամարդկանց մորթել ու նետել են գետը: Այս դրվագը մեխվել է փոքրիկ Յերանուշի հիշողության մեջ և ամբողջ կյանքում ուղեկցել նրան: Յերանուշը պատմում է նաև դրանից հետո աքսորի ճանապարհին իրենց կրած զրկանքները. «Քանի որ մայրս չէր ուզում ախորի ճամփին եսևի շարքերն ընկնեմ, արագ-արագ էր ֆայլում և որդեսգի մեմ կարողանամք նրան հավասար ֆայլել, մեր ձեռքերից բռնած՝ ֆարս էր տալիս: Յաճախ եսևից ծիչեր, աղաչանքի և լացի ձայներ էին գալիս ու դրանք դառնում էին դառնում, որդեսգի մայրս մի ֆիչ ավելի արագացներ ֆայլերը, ֆանի որ չէր ուզում, որ մեմ ես նայեմ: Ճանադարի ընկնելու առաջին օրվա երեկոյան երկու մորաֆույրներս եսևի շարքերից վազելով մեզ մոտ եկան, հոնգուր-հոնգուր լալիս էին»: Տասս այստեղ դադար տվեց: Յոգոց հանեց: Ես նրա ձեռքը համբուրեցի: Շարունակեց. «Յարսույրիկիս (ֆեռու կնոջը-Ռ.Ս.), ֆանի որ հիվանդ էր և չէր կարողանում ֆայլել, ոսիկանները սվիններով սղանել էին ու դիակն էլ ճամփի եզրին նետել: Ճանադարիին ոսիկանները տարեցներին, հիվանդներին, նրանց, ովքեր չէին կարողանում ֆայլել, սվինադարում էին և թողնում նույն տեղում, բաց երկնքի տակ: Լեռներում գայլերի ու

գիշատիչ թռչունների կերակուր էին դառնում⁷²: Մադենի կամուրջն անցնելուց հետո Յավլերում հայրական տասս իր երկու թոռանը ջուրը նետեց: Այդ երեխաները հորեղբայրներիս աղջիկներն էին: Նրանց մայրերն էլ, հայրերն էլ սղանվել էին, իրենք էլ չէին կարողանում ֆայլել: Երեխաներից մեկն անմիջապես սուզվեց, սակայն մյուսը գլուխը ջրից հանեց: Յայրական տասս երեխայի գլուխը ջրի մեջ հրեց: Երեխան նորից գլուխը ջրից հանեց և մի վերջին անգամ էլ տեսավ աշխարհի լույսը: Յայրական տասս նրան կրկին հրեց: Աղա ինքն էլ նետվեց խենթորեն ալիքով ջրերի մեջ և աչքից կորավ»⁷³:

Գրքի հեղինակ Ֆեթիյե Չեթինը այստեղ նկատում է հոգեբանական մի դրվագ, որը գեղարվեստորեն բավական հաջող ներկայացնում է. այդ եղելությունները պատմելիս Յերանուշը վերապրում է ամբողջ անցյալը և շարունակ նույն շարժումն է անում. «Նկատեցի, որ այս դաժան ու անհավատալի դեղքերը դառնելիս՝ տասս ինձ չէր նայում, հայացքը գորգի վրա մի կեսի էր գամել, ծախ ձեռքով իմ ձեռքն էր ամուր բռնել, աջ ձեռքով անընդհատ նույն շարժումն էր անում: Ոտքի վերևից մինչև ծունկը շորն արդուկելու կամ էլ ձեռքով ուղղելու դեպքում մի շարժում, առանց զգալու շարունակ կրկնում էր»⁷⁴: Ցեղասպանության ականատես վերապրողների հետ զրուցած և նրանց պատմությունները գրանցած շատ անձինք փոխանցում են, որ նմանատիպ շարժումներ են արել և այդպիսի հոգեվիճակ են ունեցել այդ արհավիրքը ապրած շատերը:

Դրանից հետո՝ աքսորի ճանապարհին, ոստիկանության մի տասնապետ խլում է Յերանուշին մորից, իսկ նրա եղբորը՝ Խորենին, խլում է մեկ այլ մուսուլման գյուղացի: Նրանք բռնի

⁷² Նույն տեղում, էջ 52-53:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 53-54:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 53:

կրոնափոխ են արվում. Յերանուշը դառնում է Սեհեր, իսկ Խորենը՝ Ահմեթ: Որոշ ժամանակ անց մոտիկ գյուղերում ապրող Յերանուշն ու Խորենը գտնում են միմյանց և գաղտնի հանդիպում: Տարբեր աղբյուրներից նրանք իմանում են, որ իրենց մայրը՝ Իսկուհին և մորաքույրներից մեկը՝ Տիրուհին կարողացել են հասնել Չալեպ ու ԱՄՆ-ում գտնվող Յերանուշի հայրը՝ Յովհաննեսը, 1920թ. եկել է ու գտել նրանց: Իմանալով, որ իր երկու զավակները առևանգվել են մուսուլմանների կողմից և ողջ են՝ Յովհաննեսը 1928թ., տարբեր մարդկանց միջոցով սկսում է փնտրել նրանց և, ի վերջո, Թուրքիայի ու Սիրիայի սահմանին մաքսանենգությամբ զբաղվողների օգնությամբ գտնում է Խորենի ու Յերանուշի հետքը: Նամակ ուղարկելով իր երեխաներին՝ Յովհաննեսը հայտնում է, որ սպասում է նրանց Չալեպում: Որոշ ժամանակ անց Խորենը կարողանում է փախչել և գնալ հոր մոտ, սակայն Յերանուշը, որին մինչ այդ արդեն ամուսնացրել էին մի մուսուլմանի հետ, չի կարողանում գնալ, քանի որ ամուսնու ընտանիքը արգելում է: Խորենը հոր հետ գնում է ԱՄՆ ու այնտեղից շարունակում կապ պահել քրոջ հետ, նամակներ ուղարկում, իսկ ավելի ուշ նրան հրավիրում է ԱՄՆ, սակայն այս անգամ էլ անձնագրի հետ կապված խնդիրների պատճառով Յերանուշին չի հաջողվում այցելել և տեսնել կորցրած հարազատներին: Իր հայկական ընտանիքը գտնելու միտքն ու հույսը Յերանուշին ուղեկցել են ամբողջ կյանքում և հենց այդ է պատճառը, որ արդեն առաջացած տարիքում նա խնդրել է թոռանը՝ Ֆեթիյեին գտնել ԱՄՆ-ում ապրող իր ազգականներին ու նաև այդ առիթով է բացել իր կյանքի գաղտնիքը: Ֆեթիյեն ուղիներ է փնտրում Ամերիկայում բնակվող Կատարյաններին գտնելու համար և, ի վերջո, նրան հաջողվում է գտնել Խորենին ու նրա ընտանիքին՝ աղջիկներին, որոնցից մեկին, ի պատիվ իր քրոջ, անվանել էր Յերանուշ: Իմանալով

եղբորը գտնելու լուրը՝ Յերանուշը շատ է ուրախանում և մանկական հրճվանքով ու անհամբերությամբ նրանցից սպասում է լուրի: Այդ ընթացքում, ըստ Ֆեթիյեի, նա դառնում է անճանաչելի կենսախիմո: Սակայն ճակատագրի հեգնանքով այդ ժամանակ Խորենը կաթված է ստացած լինում և կարճ ժամանակ անց մահանում է, իսկ նրա ընտանիքը չի ցանկանում կապ հաստատել Թուրքիայում բնակվող իրենց հորաքրոջ ընտանիքի հետ: Սա լինում է Յերանուշի կյանքի մայրամուտի խոշոր տրավման, որը գրքում վարպետորեն ներկայացնում է Ֆեթիյե Չեթինը՝ ասելով, որ այդ օրվանից հետո այլևս երբեք և ոչ մեկ տատին երգելիս չտեսավ:

Տառի մահից հետո Չեթինը մահազդ է տալիս Ստամբուլի «Ակօս» թերթին, որտեղ շատ համառոտ նշում է Յերանուշ-Սեհերի պատմության որոշ դրվագներ և հենց այդ միջոցով էլ գտնում է ԱՄՆ-ում բնակվող Կատարյանների ընտանիքի մեկ այլ ճյուղին: Յերանուշի մայրն ու հայրը հաստատվելով ԱՄՆ-ում՝ այնտեղ ունեցել են ևս երկու զավակ՝ Յարուդ և Մարգարետ Կատարյաններին: Ահա հենց Մարգարետ Կատարյանի ընտանիքի հետ էլ Ֆեթիյեն կապ է հաստատում ու անգամ այցելում նրանց՝ այդպիսով իրականացնելով տատի ցանկությունը:

«Մեծ մայրս» գրքում հանդիպում ենք նաև իսլամացված հայ կանանց տրավմատիկ առօրյան պատկերող փաստերի: Հատկապես ուշագրավ են Յերանուշի և բախտակից այլ իսլամացված հայուհիների ջանքերը՝ գաղտնի շարունակել հայկական քրիստոնեական որոշ սովորույթներ. օրինակ՝ տոնել Ջատիկը, թխել դրա համար նախատեսված խմորեղենը⁷⁵: Ի դեպ, նախկին կրոնի՝ քրիստոնեության որոշ այլ սովորույթների ուղղակի կամ անուղղակի պահպանման մասին էլ ենք փաստեր

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 78:

հանդիպում գրքում: Այսպես, հայտնի է, որ հայերի մեջ տարածված է ամուսնության ժամանակ յոթ պորտի հեռավորություն պահպանելու սովորույթը, և երբ Հերանուշի առևանգված ու իսլամացված, քրդացած Սիրանուշ մորաքույրը ցանկանում է Հերանուշի աղջկան ուզել իր տղային, Հերանուշի պատասխանը լինում է. «*Ես ազգականի աղջիկ չեմ տա*»⁷⁶:

Հերանուշ Կատարյանի և նրան բախտակից բազմաթիվ բռնի կրոնափոխված հայերի մոտ քրիստոնեական, հայկական սովորույթների պահպանման այս օրինակները կարելի է տեղավորել վրացի ուսումնասիրող Իվա Մինդաձեի տված «մշակութային հիշողություն» եզրույթի շրջանակներում: Ըստ Մինդաձեի. «*Մշակութային հիշողության գոյության համար դանձրվում է հույժերի անընդհատ վերականգնում և ամրապնդում, այլ կերպ ասած՝ մշակութային հիշողության խորհրդանիշների և կերպարների «սրճանառություն», որը կկանխի դրանց մոռացության մասնվելը*»⁷⁷: Հեղինակը եզրակացնում է, որ մշակութային հիշողությամբ անհրաժեշտ են որոշակի վայրեր և հանգամանքներ, որոնց մեջ առաջնային են տարատեսակ տոները:

Ուշագրավ է նաև Ֆեթիյե Չեթինի հոգեվիճակը տատի պատմությունները լսելուց հետո և նկատենք, որ դա մի մարդու արձագանք է, ով մեծացել է թուրքական ժխտողականության քարոզած ստի միջավայրում: Այսպես, տատից լսելով նրա հետ պատահածները, Ֆեթիյեն մեծ ցնցում է ապրում. «*Ինձ հազիվ էի գտնում, որ փողոց չմեջվեմ ու ծայնս գլուխս գցած՝ չլացեմ: Եթե դա մտնողը տատ չլիներ, չէի կարողանա հավատալ: Այն, ինչ լսեցի, ընդհանրապես չէր համադասասխանում իմ իմացածներին:*

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 60:

⁷⁷ Миядалзе И., Коллективная память и самобытность группы - Идентичность, власть и город в работах молодых ученых Южного Кавказа, Тбилиси, 2005, стр. 155.

Երևակայության մեջ կենդանացած մի ֆանի տեսիլքներ, աչքերս բաց լինեին, թե փակ, միևնույն է, առջևիցս չէին հեռանում. եկեղեցու գավթում սղասող ամբոխի, հասկաղես երեխաների աչքերը, ջուրը մեջված մանուկները և նրանց՝ ատրելու բնազդով քրից հանած գլուխները, Հերանուշին մորից խլելու դառնությունը զուգահեռ, ակամայից ինձ էի վերհիշում՝ ամեն տոն օրերին դորոցում բանաստեղծություններ արտասանելիս: Քանի որ ես ամենալավ սովորողներից մեկն էի, ուսուցիչներս ամեն տոնին հերոսական բանաստեղծություններն ինձ էին կարդալ տալիս: Մտաբուխ բացականչություններով արտասանածս «փառավոր անցյալի» մասին բանաստեղծությունները բախվելով վախից չոչված մանկական աչքերին, ջրում կորած երեխաների գլուխներին, օրեր շարունակ կարմիր արյուն հոսած գեղի ջրերին փուր-փուր էին լինում»⁷⁸: Իմ իմացածները այդ օրերին անկարող եղա որևէ մեկին դասել, ամրապնդել ցնցումը չկարողացա ոչ մեկի հետ կիսել: Չգիտեմ՝ տատ էր այդպես կամեցել, դա համար, թե՞ ամոթից, սակայն լսածներս ես էլ ուրիշներից էի թաքցնում, ջանում ամրապնդել զգացմունքային բուռն խառնաձուլված ու ծանր ատրուները միայնակ հաղթահարել»⁷⁹:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ տասնամյակներով թաքցված ճշմարտության ի հայտ գալը գիտակից մարդկանց մոտ հայացքների հեղաշրջման կարող է հասցնել: Բացի այդ, այս օրինակով ևս մեկ անգամ հաստատվում է այն հանգամանքը, որ տրավման կրողից փոխանցվում է նաև նրան, ում հետ կիսել են այդ գաղտնիքը: Ինչպես ասել է իր հարցազրույցներից մեկում Չեթինը. «*Գրելիս իրականում և՛ գրում էի, և՛ լացում: Քույնս փախել էր: Երբ գիրքն ավարտեցի, նոր միայն կարողացա նորմալ լինել*»⁸⁰:

⁷⁸ Cetin F., նշված աշխ., էջ 55:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 52:

⁸⁰ Güven Ö., “Adı Seher değil Heranuş’tu”, Milliyet (Pazar eki), 26.12.2004.

Ինչպես նշվեց վերևում, «Մեծ մայրս» գիրքը մեծ աշխուժություն է մտցրել թուրքիայում իսլամացված հայերի և ընդհանրապես Հայոց ցեղասպանության խնդրի քննարկման հարցում: Ինչպես փոխանցում է Չեթինը, գրքի հրատարակումից հետո շատերն են մոտեցել նրան և ներողություն խնդրել: Այս ամենը ի ցույց է հանում գրականության ազդեցիկ ուժը. «*Շաս սեղեր, ուր գիտական կամ ֆաղափական բանավեճերը չեն յաջողիր, դասավանդներն ու գրականությունը կը յաջողին: Օրինակի համար՝ Թուրքիոյ մէջ շաս վաճառուող թերթերէն մէկուն մէջ երիտասարդ գրող մը, «Մեծ մայրս»-ը եւ Էլիֆ Շաֆափի վէպը*⁸¹ ընկալելէ ետք, այս մասին իր գրութիւնը կ'աւարտէ ըսելով. «Ես իմ կողմէս ներողութիւն կը խնդրեմ»⁸²:

Իսլամացված հայ կանանց թեմատիկայով գրված հաջորդ գիրքը, որը կցանկանայինք ներկայացնել, ազգությամբ քուրդ Յուսուֆ Բադիի (ծնվ. 1956թ.) «Աղջիկ» հուշագրական վիպակն է, որը կրկին հեմված է ականատես վերապրողի պատմած հուշերի վրա: Գրքի հենց սկզբում հեղինակը նշում է, որ ամեն ինչ իրականություն է և ոչ թե երևակայություն կամ գեղարվեստական հնարանք: Ֆաթմա վերանվանված Մարիամը տասնամյակներով թաքցրել է ապրած վիշտը և միայն առաջացած տարիքում է գտել մի վստահելի զրուցակցի, ի դեմս իր թոռան, գրքի հեղինակ Յուսուֆ Բադիի, որին պատմել է իր հիշողությունները: Փոքր հասակում ցեղասպանության սարսափները ապրած Մարիամը բավական լավ հիշել է իր ծննդավայրը՝ Էրզրումի նահանգի Կարսքափը գյուղը, իրենց բարեկեցիկ և երջանիկ

ընտանիքը, հորը, մորը, երկու եղբայրներին, որոնց բոլորին կորցրել է: Ինչպես գրում է գրքի հեղինակ Յուսուֆ Բադին. «*Ֆաթման իր ինքնության հետ կապված այս սեղեկությունները ոչ մեկի հետ չէր կարող կիսել, միայն ինձ էր վստահում, և երբ ես հարցեր էի տալիս, ինձ չէր մերժում և որոշ բաներ դասմում էր*»⁸³: Սակայն, ըստ երևույթին, ապրած վախն է եղել պատճառը, որ նույնիսկ առաջացած տարիքում Մարիամը խնդրել է, որ պատմածը հրապարակվի միայն իր մահից հետո:

Նրա հիշողությունում վառ է մնացել իրենց ընտանիքի փախուստի նախապատրաստական փուլը: Ցեղասպանության ժամանակ արձանագրվել են դեպքեր, երբ զգալով մոտալուտ վտանգը՝ հայերը որոշել են փախչել կամ թաքնվել և, որպեսզի լրացուցիչ դժվարություններ չծագեն, երբեմն թողել են մանկահասակ երեխաներին՝ նաև նրանց անվտանգությունից ելնելով: Մարիամը պատմում է, որ մի գիշեր հանկարծակի արթնանալով՝ տեսնում է տան անցուդարձը և փախուստի պատրաստվող իր ծնողներին: Տեղի տալով նրա արտասուքին՝ ծնողները որոշում են նրան նույնպես վերցնել իրենց հետ, սակայն թաքցնում են գյուղացիներից կազմված քարավանից, քանի որ արդեն պայմանավորվել էին երեխաներին չվերցնել: Մարիամը պատմում է, որ փախստական հայերի քարավանը ցերեկները թաքնվում էր, իսկ գիշերները քայլում: Ինչպես նշում է նա. «*Մենք փախչում էինք և՛ կառավարությունից, և՛ հասարակ ժողովրդից*»⁸⁴: Տասնհինգ օր տևած փախուստից հետո քարավանը սպառում է սննդամթերքը, ջուրը և, բացի այդ, պետության համար աշխատող որոշ քրդեր իմանում են փախստական հայերի մասին ու սկսում հետապնդել նրանց: Քարավանի առաջնորդները, այդ թվում և Մարիամի հայրը, որոշում են հեռանալ,

⁸¹ Այստեղ խոսքը վերաբերում է թուրք հայտնի կին գրող Էլիֆ Շաֆափի «Հայրը և ապօրինի զավակը» վեպին:

⁸² Հարցազրույց «Մեծ մայրիկս» գրքի հեղինակ Ֆեթիյե Չեթինի հետ, Ազդակ, 27.11.2006:

⁸³ Bağı Y., Ermeni kızı. Ağçik, İstanbul, 2007, s. 7.

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

որպեսզի ուտելիք հայթայթեն և միգուցե կանխեն մոտալուտ վտանգը: Նրանց գնալուց հետո քարավանը շրջապատվում է ձիավոր զինվորների և քաղաքացիական հագուստով մարդկանց կողմից: Տղամարդկանց ձեռքերն անմիջապես կապում են և ամբողջ քարավանին չորսական հոգի դասավորելով՝ հրամայում քայլել: Այդպես մի քանի օր քայլելուց հետո հասնում են Մարդինում տեղակայված հավաքատեղի, ուր բերել էին տարբեր վայրերից աքսորյալ հայերի: Մի քանի օր այդ ճամբարում ահավոր պայմաններում մնալուց հետո մի առավոտ զինվորները սկսում են ճամբարից մոտ 60 մարդ առանձնացնել և կապկպելով տանել անհայտ ուղղությամբ: Քիչ հետո պարզվում է, որ այդ մարդկանց տանում էին սպանելու: Փոքրիկ Մարիամի մոտ վառ է մնացել իր ընտանիքի սպանդի տեսարանը. «Երեկոյան կողմ փոքր մի խումբ էին մնացել, սղասում էին, թե երբ են գալու մեզ վերցնելու: Գիտակցելով՝ մահվան էին գնում: Ես փոքր էի, չէի գիտակցում, սակայն ֆարավանի մյուս մարդիկ շատ լավ գիտեին, թե վերջը ինչ է լինելու: Հավաքատեղիից 500 մետրի չափ հեռացան: Հավաքատեղին հսկող զինվորները մեզ հանձնեցին դահիճներին: Դահիճները ձեռքներին ունեին թեր, իսկ գոկատեղին՝ դաշույններ: Գոտիների տակի դաշույնների և թերի վրայի արյունը աչքերիս դիպավ: Մեր խումբը վերցրած դահիճը ֆառասուն տարեկան, կարճահասակ, շալվար և ժիլետ հագած, հաս և սև ունեերով, մուգ մաշկով, սև բեղերով, գլխարկով մի մարդ էր: Այդ մարդը իմ մորը և երկու եղբայրներին սղանց»⁸⁵: Դահիճի կերպարը ամենայն մանրամասնությամբ տպավորվել է Մարիամի հիշողությունում և ամբողջ կյանքում ուղեկցել նրան: Այդ ամենի պատճառով նա կյանքի տարբեր տարիներին խոր

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 11:

հոգեկան ապրումներ է ունեցել, սակայն դրանք թաքցրել է անգամ իր երեխաներից: «Եղբայրներիս աչքերիս առաջ թույլ հարվածելով գլխներին՝ սղանցեցին և մարմինն ու գլուխը իրարից բաժանելով նետեցին հորը: Մինչև սղանելը նրանց միայն մի հարց էին տալիս. «Իսլամ ընդունո՞ւմ եմ»: Նրանց բացասական պատասխանից հետո դահիճը իջեցնում էր սուրը: Գլուխը մի կողմ, մարմինը մեկ այլ կողմ էին նետում: Այդ ընթացքում ես շարունակ լալիս էի, ինձ մորս գրկից վերցրին: Մորս և եղբայրներիս աչքիս առաջ սղանցեցին: Ես շուրջ եմ շրջվել: Շարունակ լալիս էի, սակայն միայն ես չէի, որ լալիս էի: Հարյուրավոր հայեր իրենց մահվան հերթին սղասելիս, մեկը թաղանձվել էր, մեկը լացում էր: Մեկի եղբորը, մեկի հորը, մեկի սիրելիին նրանց աչքի առաջ գլխատում էին: Մարդ ինչդե՞ս կարող է չլացել, որդիս»⁸⁶:

Նկատելի է, որ սպանության տեսարանը խոր հետք է թողել Մարիամի վրա, և նա բազմիցս դա կրկնում է: Փոքրահասակ աղջկա հիշողության մեջ տպավորվել է նաև այն հանգստությունը, որով դահիճները կատարում էին իրենց գործը: Հետևյալ տողերը լավագույնս ներկայացնում են ամբողջ տեսարանը. «Ես իմ այս աղբյուրների շուրջ մեջ էի, երբ մի ձիավոր մեզ մոտ եկավ: Հորի մոտ զսնվող դահիճներին ասաց՝ «Գործերին հաջողություն», և դահիճադեմ իբրահիմն ընդհատեց գործը, գնաց ձիավորի մոտ: Նստեցին, խոսեցին, հռհռում էին, կարծես սղանդանոցում ամասուն էին մորթում: Առանց վախենալու, ամաչելու, թաքցնելու էին իրենց արածները, ծիծաղում: Պարզվեց՝ այդ ձիավորն էլ է դահիճ և մի այլ հորի մոտ է աշխատում»⁸⁷:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 13:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

Այս ամենը տեղի էր ունենում փոքրահասակ երեխաների աչքի առաջ, որոնք լալիս են և սպասում իրենց ճակատագրին: Մինչ դահիճները զրուցել են իրար հետ, նրանցից մեկը նկատել է փոքրիկ Մարիամին և հարցրել մյուսին. «Այս փոքրիկ աղջիկը ի՞նչ գործ ունի այստեղ»: Դահիճ Իբրահիմն էլ պատասխանել է. «Սալիհ, եթե ուզում ես, դու նրան թեզ վերցրու, իմ Տանը լիք կան սրանցից: Թե չես ուզում, ես կվերցնեմ»: «Լավ, շատ սիրուն աղջիկ է, ես ինձ կվերցնեմ»⁸⁸: Ահա այսպես 7 տարեկան Մարիամը բաժին է հասնում դահիճ Սալիհին, որը նրան տանում է իր տուն, այնուհետև իսլամացնում և տալիս Ֆաթմա անունը: Սակայն երեխան երկար ժամանակ մղձավանջի մեջ է եղել իր տեսածների ազդեցությունից, գիշերները սարսափներ տեսել, չի կարողացել քնել, ինչպես ինքն է ասում՝ իր ընտանիքի դահիճ Իբրահիմի պատկերը չի հեռացել հիշողությունից: Հետաքրքիր է, որ դահիճն այն աստիճան է տպավորվել նրա մեջ, որ տարիներ անց էլ պատահաբար տեսնելով նրան՝ անմիջապես ճանաչել է և կրկին վերապրել այդ ամբողջ սարսափները: Սակայն կրկին իր մեջ է պահել ապրումները, այսինքն՝ ենթարկվել նոր տրավմաների և այդ մասին ոչ մեկին չի պատմել. «Իհարկե, ոչ մեկին չասացի, իմ մեջ մնաց: Եվ ոչ մեկն էլ չուներ, որն ինձ գաղտնիկներ կլինեք, ես ոչ մեկին չէի վստահում և գաղտնիներս չէի ասում»⁸⁹: Դահիճի հետ հանդիպման ներկայացված դրվագը մինևույն ժամանակ ի ցույց է հանում Մարիամի հոգեկան տանջանքները: Մի օր Մարիամի հարևանի տանը հյուրեր են գալիս և նրանից խնդրում են օգնել սեղան պատրաստելու հարցում: Գնալով հարևանի տուն՝ Մարիամը տեսնում է, որ հյուրը իր ընտանիքի դահիճն է՝ Իբրահիմ Յոփանը և Մարիամը կրկին վերապրում է մանկության սարսափները. «Երբ նայում էի

հյուրի դեմքին, վերհիշում էի այն ժամը, երբ կանգնել էր հորի գլխին: Երբ նա խոսում էր, աչքիս առաջ էր գալիս այն ժամը, թե ինչդեպ բարձր ձայնով բղավում էր մոռս վրա: Երբ ժղճում էր, հիշում էի այն ժամը, երբ մյուս դահիճ՝ Սալիհի հետ նստած զրուցում էր: Երբ ծխախոտը բերանն էր դնում, միտքս էր գալիս այն ժամը, երբ հորի մոտ գլխասեց իմ եղբայր Մելիքն: Դե հիմա արի ու ճաշ տաճարստի ու կերակրի այս մտագործին»⁹⁰:

Մարիամի գաղտնապահության մեջ կարևոր դեր է խաղում նաև միջավայրը, որտեղ հայ լինելը, մեղմ ասած, հարգի չէր, և ինչպես ասում է ինքը՝ Մարիամը. «Որևէ մեկին իմ վիճքը չէի կարող ասել, որովհետև, եթե ասեի, ինձ կոչնչացնեին, կասեին՝ Ֆաթման դեռ հայ է»⁹¹: Կյանքի վերջում թողնանք Յուսուֆին պատմելով իր կրած տառապանքները՝ նա ասում է բնութագրական մտքեր, որոնք ցույց են տալիս թե՛ տրավմատիկ հիշողությունների առկայությունը, և թե՛ այն միջավայրի բացակայությունը, որը կօգներ ազատվել դրանցից. «Իմ ամենամեծ ցավը գիտե՞ս որն է, Յուսուֆ, տղաս: Ես այս գաղտնիներն այսֆան տարի թափրել եմ, քանի որ ոչ մի գաղտնիկներ չեմ կարողացել գտնել, ոչ մեկը չկար, որին վստահեի: Ես էլ ձգեցի մոռանալ, սակայն սրանք մոռացվող դեմքեր չէին»⁹²:

Իսլամացված հայ կանանց թեմայով գրված ստեղծագործությունների շարքին է դասվում Գյուլչիչեք Գյունել Թեքինի «Սև պատանք» փաստագրական գիրքը, որտեղ հեղինակը հավաքել է իսլամացված մի քանի հայ կանանց պատմություններ: Գրքի

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 36:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում, էջ 37:

ենթավերնագիրն արդեն խոսում է. «Իսլամացված հայ կանանց դրաման»: Գրքում առկա մի քանի պատմություններն ունեն որոշակի ընդհանրություններ, որոնք բնորոշ են թեմատիկային, ուստի կցանկանայինք անդրադառնալ այդ պատմություններից մի քանիսին: Հատկապես ուշագրավ է Խարթերդի Քուլվենք գյուղից Վարթեր Թումաջանյանի պատմությունը. ցեղասպանությունից կարճ ժամանակ առաջ Վարթերի ավագ եղբայրը փախչում է Ռուսաստան, այնտեղից էլ Ամերիկա, իսկ Վարթերի ամբողջ ընտանիքը, ինչպես նաև նրանց քարավանը կոտորվում է Հիզոլ կոչված գետի մոտ: Աքսորի ժամանակ Վարթերին փախցնում և մահից փրկում է դերսիմցի Ջաֆեր Թան անունով քուրդ զինվորը, որը լինում է հայերի քարավանները ուղեկցողների շարքում: Ջաֆեր Թանը ամուսնանում է Վարթերի հետ, փոխում նրա կրոնը, անունն էլ դարձնում է Ջեյնեփ: Ուշագրավ է հատկապես այն, որ որոշ ժամանակ անց, Վարթերը և նրա ամուսինը բնակություն են հաստատում ցեղասպանությունից առաջ բավական բարեկեցիկ կենցաղ ունեցող Վարթերի հայրական տանը, տեղ կանգնում այգուն, դաշտին, քանի որ Վարթերը մնացել էր Թումաջանյանների ընտանիքի միակ օրինական ժառանգը: Սակայն իսլամացված Վարթերի համար հարազատ գյուղ և տուն վերադառնալն ու ապրելը եղել է փոքրիկ սփոփանք և, միևնույն ժամանակ, տանջանք, ինչը ստեղծված պայմաններում ավելի նախընտրելի է եղել: Մի կողմից՝ այդ ամենը Վարթերին շարունակ հիշեցրել է կորցրած ընտանիքի մասին, սակայն, մյուս կողմից, նրան կարոտն առնելու հնարավորություն տվել: Այս մասին հետագայում նա ասել է աղջկան՝ Շիրին Թանին. «Ամեն դաժնում, ամեն ծառի տակ, ամեն աղբյուրում, ամեն առվակում մորս, հորս, եղբայրներիս հետքը կար: Ամեն անգամ տուն մտնելիս ղաֆկեացնում էի մորս, հորս, եղբայրներիս: Կարծես նրանց ջեմնում

էի, կարծես ծայրերն ականջներիս ծայն էին տալիս»⁹³: Սակայն որոշ ժամանակ անց, երբ ստիպված են լինում լքել Վարթերի հայրական գյուղը և տունը, նա ապրում է երկրորդ տրավման: Ինչպես այլ հերոսներ, Վարթերը նույնպես կապ է պահպանել ճակատագրակից հայուհիների հետ, և անշուշտ, նրանց միավորողը իրենց անցյալի և ապրած սարսափների հետ կապված հիշողություններն էին: Ինչպես նշում է Շիրին Թանը, մայրը մտերիմ է եղել կրկին իսլամացված հայուհի Մելեքի հետ. «Երբեմն-երբեմն գրուցելիս նրանք լալիս էին: Մեկ օր անգամ մտնեռովս չանցավ հարցնել, թե ինչն էին լալիս»⁹⁴: Վարթեր Թանը, թեկուզ գաղտնի, ձգտել է պահպանել հայկական քրիստոնեական որոշ սովորույթների տարրեր՝ դրանք թաքցնելով անգամ երեխաներից և ամուսնուց: Այդպիսի մի սովորույթի տարրերից է եղել հաց թխելիս խմորի վրա խաչի գաղտնի նշան անելը: Սակայն մի օր ամուսինը, պատահաբար տեսնելով դա, բարկացել է և ծեծել նրան՝ ասելով. «Հայի աղջիկ, տարիներ անցան, սակայն դու դեռ ես հայությունից չես հրաժարվել»⁹⁵:

ԱՄՆ-ի Չիկագո քաղաքում հաստատված Վարթերի եղբայրը տարիներ անց՝ 1955թ. գտնում է քրոջ հետքը և նրան նամակ ուղարկում: Այդ նամակները ևս Վարթերի համար դառնում են թանկարժեք իրեր, «անասելի երջանկության աղբյուր»⁹⁶ և իր նախկին ընտանիքի հետ կապող բարակ կամուրջ: Նրանց մեջ սկսվում է նամակագրություն և Վարթերի եղբայրը նրան հրավիրում է ԱՄՆ՝ հույս հայտնելով մինչև մահը հանդիպել. «Քո բոլոր ծախսերը ես կհոգամ, միայն թե դու արի, մինչև մահանալս

⁹³ Tekin G., Kara kefen, İstanbul, 2008, s. 12.

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 17:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 13:

թելուզ մեկ անգամ ֆեզ տեսնեմ»⁹⁷, - գրում է եղբայրը: Սակայն Վարթերի ամուսինը կտրուկ ընդդիմանում է ԱՄՆ այցելելու խնդրին և արգելում նրան: Սա Վարթերի համար լինում է ևս մեկ լուրջ տրավմա, որը կրկին թարմացնում է նրա նախկին տրավմաները: Ամուսինը, ըստ երևույթին, վախենում էր, որ այցելելով ԱՄՆ և վերագտնելով իր հարազատներին՝ Վարթերը այլևս չէր վերադառնա Թուրքիա: Ինչևէ, որոշ ժամանակ անց Վարթերի եղբայրը մահանում է, իսկ նրա ընտանիքի հետ կապը ընդհատվում:

Վարթերի այս միայնակ, չհասկացված և իր ստեղծած ներքին աշխարհում փակված մնալը տարիներ հետո պետք է ցավ պատճառեին նրա զավակներին, որոնք խղճի խայթ են զգում նրան չհասկանալու, հոգսակից չլինելու, ցավերը չկիսելու համար: Ինչպես ասում է նրա դուստր Շիրինը. «Մենք նրան երբեք չկարողացանք հասկանալ, երբեք չկարողացանք ցավերը կիսել: Մայրս միշտ միայնակ էր և տառադրված էր, և ոչ մեկն էլ նրա ցավով չէր հետաքրքրվում»⁹⁸: Ինքը՝ Վարթերը, կյանքի վերջում, որպես իր տառապանքների վկայություն, ասել և մահից առաջ իր երեխաներից խստորեն պահանջել է հետևյալը. «Ես օր ու արև չեմ ունեցել, իմ օրերը սև էին: Անընդհատ ցավեր են աղբյուր, կյանքս սև է եղել: Երբ մեռնեմ, իմ լույսն ասել է թող սև լինի: Գերեզմանս էլ չսարքեմ, թող հարթ հող լինի»⁹⁹: Սև պատանքը, որը դարձել է նաև գրքի վերնագիր, խորհրդանշում է ոչ միայն Վարթերի, այլև նման ճակատագիր ունեցող իսլամացված շատ հայուհիների կյանքը:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 5:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 21:

Նույն գրքի մեկ այլ հերոսուհի՝ Հաճընից Ջարուրեն, որը հետագայում անվանափոխվում և դառնում է Մելեք, ցեղասպանության ժամանակ եղել է 7-8 տարեկան: Կոտորածի մասին լուրը առնելուց հետո գյուղացիները սկսում են անկանոն փախչել, նրանց մեջ է լինում նաև Ջարուրեի ընտանիքը՝ հայրը, մայրը և եղբայրները: Փախուստի ժամանակ փոքրիկ Ջարուրեն կորցնում է ընտանիքին և իր նման բախտակից երեք երեխաների հետ, մի քանի օր փախչելուց հետո, պատսպարվում է մի քարանձավում: Նրանց է միանում նաև բարուրի երեխայով մի փախստական հայուհի: Որոշ ժամանակ անց շրջակա գյուղերից քրդերը իմանում են այս խմբի թաքստոցի տեղը և գալիս վերցնում են նրանց: Այդ ընթացքում մահանում է հայ կնոջ մանկահասակ երեխան: Այդ կնոջը, ինչպես և փոքրիկ Ջարուրեին իր տանը ապաստան է տալիս Գեզբել գյուղի գյուղապետ Էթեմ Օզքանը¹⁰⁰: Որոշ ժամանակ անց զինվորականներին մատնում են, որ գյուղապետի տանը կան թաքնված հայեր և նրանք գալով գյուղ՝ պահանջում են փախստականներին: Ի վերջո, գյուղապետը ստիպված հանձնում է հայ կնոջը՝ մշելով, թե մյուսները իր հարազատ երեխաներն են: Զինվորականները վերցնում են հայուհուն և հենց գյուղի մոտակայքում սպանում նրան¹⁰¹: Ջարուրեին փրկած գյուղապետը լինում է քուրդ ալևի, նրան բավական լավ է վերաբերվում. մի քանի տարի անց էլ Ջարուրեին ամուսնացնում են Կեսարիայի Օրդեքլի գյուղից մի մուսուլմանի հետ, ումից նա ունենում է ինը երեխա: 1940-ականների կեսերին պարզվում է, որ Ջարուրեի հայրը ողջ է, բնակվում է Բեյրութում և շուրջ երեք տասնամյակ փնտրել է իր կորած աղջկան: Սահմանին մաքսանենգ

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 28:

ապրանքների ներմուծմամբ զբաղվողներին հարցուփորձ անելու ժամանակ պատահաբար հանդիպում է Ջարուրեի գյուղից մի մաքսանենգի և նրա միջոցով էլ իմանում աղջկա մասին: Նրանց մեջ սկսվում է մամակագրություն և հայրը Ջարուրեին հրավիրում է Բեյրութ: Այդ ժամանակ Ջարուրեի ամուսինը մահացած է լինում և նա իր երեխաներից մեկի հետ այցելում է հորը՝ Բեյրութ: Այնտեղ նա իմանում է, որ իրենց ամբողջ ընտանիքին փախուստի ժամանակ սպանել են և միայն հայրն է կարողացել հրաշքով փրկվել: Սկզբում նա փախել է Սիրիա, իսկ այնտեղից Բեյրութ, որտեղ նոր ընտանիք է կազմել և ունեցել երեխաներ: Հոր հետ հանդիպումը մեծ լիցք է տալիս Ջարուրեին և իր բախտակից կանանց մեջ նա համարվել է երջանիկ, քանի որ տարիներ անց, ի վերջո, կարողացել է գտնել իր ընտանիքին և անգամ հանդիպել նրանց, մի բան, որը չի վիճակվել հազարավոր իսլամացված հայուհիների:

Ցեղասպանությունից փրկված մեկ այլ հայուհու ճակատագիրը նման է իր բախտակից շատերին. Քոզլուք գավառից Փիրե Յաթունի մասին նշվում է, որ չնայած բարեկեցիկ կենցաղին, նա ընդհանրապես երջանիկ չի եղել. «*Կարծես սրժի ամբողջ ցավը, ամբողջ հոգսերը դեմքին էին արձահայտված: Ասես բոլոր դիմագծերը լի էին իր կրած սառադանով*»¹⁰²: Փիրե Յաթունը, ինչպես շատ ուրիշներ, իր անցյալի ցավերի մասին շատ չի խոսել և միայն կյանքի մայրամուտին է համարձակվել վիշտը կիսել հարազատների հետ: Այս դեպքում ևս հարմար գաղտնիքներ է դարձել նրա թողը՝ Սեբահաթը. «*Իմ հորական տատը՝ Փիրե Յաթունը, ինձ հետ լուր էր կապված, ինձ լուր էր սիրում:*

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 76:

Փոքր հասակում մայրս մահացել էր, ես որք էի մնացել, երևի նաև դրա համար իմ հանդեպ վերաբերմունքը առանձնահատուկ էր: Երբ ես մի ֆիչ մեծացա, նա արդեն վախճող էր: Արդեն չէր կարողանում մանկաբարձություն անել: Հետո տատիս աչքերը կուրացան, ձեռքից-ոտքից ընկավ: Ես աշխատում էի նրան օգնել: Երբեք չեմ մոռանա՝ մտնում էր մի անկյունում և ինձ իր մոտ էր կանչում: Ես գնում, մտնում էի մոտը և նա ինձ թաքցնում էր իր հետ թաքսահած ամեն ինչ: Իր աղբյուր քաղեր, վաճառում»¹⁰³: Ըստ Փիրե Յաթունի պատմածների, իր ամուսնությունից մեկ ամիս անց սկսվել է ցեղասպանությունը, որին զոհ են գնացել իր ամուսինը, հայրը, եղբայրները և գրեթե բոլոր ազգականները, իսկ իրեն փախցրել է Շաթ գյուղից Խալիլ-ե-Դերվեշ անունով մի քուրդ և ամուսնացել հետը: Ինչպես շատ այլ հայուհիներ Փիրե Յաթունը ևս, մարդկանց հուշերում մնացել է իր մաքուր կենցաղով, իր եփած ճաշերով, հարեհասությամբ և բացի այդ, նրա կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ եղել է Քոզլուք գավառի մանկաբարձուհին և բազմաթիվ երեխաների օգնել լույս աշխարհ գալու:

«Սև պատանք» գրքում հավաքված պատմությունները ևս մեկ անգամ փաստում են, որ ցեղասպանության իրագործման մեջ մեծ դեր են ունեցել քրդերը և գրքի հերոսուհի առևանգված բոլոր հայուհիները բռնի իսլամացվել են հենց քրդերի կողմից: Նկատելի է նաև, որ բոլոր հայուհիները ունեցել են ձգտում՝ գտնել իրենց ազգականներին կյանքի տարբեր տարիներին, անգամ խոր ծերության ժամանակ և նրանց շրջանում իրենց ազգականներին գտածները համարվել են «երջանիկներ»: Այս երևույթը ևս նրանց հոգեկան աշխարհի կարևոր բաղկացուցիչ մասերից է:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 89-90:

Բռնի իսլամացված հայուհու և նրա որդու բարդ հոգեբանական խնդիրներն է վեր հանում 2007 թվականին հրատարակված Ֆիլիզ Օզդեմի (ծնվ. 1965թ.) «Վախն է իմ տերը» վեպը: Կարելի է ասել, որ վեպի հիմքը կրկին փաստագրական է, սակայն, ի տարբերություն մյուս նմանատիպ ստեղծագործությունների՝ ավելի մեծ տեղ է տրված հերոսների հոգեբանական աշխարհի պատկերմանը: Դիպաշարային բարդ միահյուսումներով հագեցած գիրքը դժվար է բնութագրել որպես զուտ փաստագրական վեպ, այն ավելի շատ հոգեբանական ստեղծագործություն է՝ փաստական հիմքով:

Գրքի գլխավոր հերոսներից է Սուդեն, ով պատահաբար իմանալով իրենց ծագման մեջ հայկականության առկայության մասին՝ սկսում է իր իսկ էթնիկ ինքնության փնտրտուքները, որի ընթացքում ի հայտ են գալիս բազմաթիվ փաստեր: Մորապապի մահից հետո Սուդեի մայրը ինքն էլ իր համար պատահաբար պարզում է, որ հայրը իրականում հայ է եղել ու դա նրա համար բացասական ազդեցություն է ունենում, որը գրքի հեղինակը բավական վարպետորեն ներկայացնում է. «Մայրս լացելով սեմյակս մտավ: Աջֆերի կանաչ բիքերը էլ ավելի ցայտուն էին դարձել ընդհանուր կարմրածության ֆոնին: Ակնախոռոչները ասես դուրս թռած լինեին. «Պարզվում է, մենք հայ ենք եղել» ասաց: Ես Տասնութ տարեկան եմ: Պապս նոր էր մահացել: Եթե հայ էիմ, ապա ինչո՞ւ այդ մասին չգիտեիմ, կամ էլ, եթե հայ եմ, դրա մեջ ի՞նչ կա լացելու»¹⁰⁴: Դրանից հետո ի հայտ են գալիս տասնութամյա Սուդեին անհանգստացնող տարատեսակ հարցեր, որոնց պատասխանը մայրը չի կարողանում տալ, սակայն հերոսուհու համար մի բան ակնհայտ է դառնում. դա այն է, որ իր պապը ապրել է ինքնության երկվություն՝ ունեցել է իր արտաքին և ներքին

աշխարհները, որոնցից յուրաքանչյուրում ինքը էականորեն տարբեր մարդ է եղել: Թռուռ համար առաջնային խնդիր է դառնում պապի երկրորդ՝ թաքնված ինքնության գտնելը: Դրանից հետո է, որ Սուդեն սկսում է ինքնության, արմատների փնտրտուքները, որը այդքան էլ չի խրախուսվում իր ազգականների, ընտանիքի կողմից և դրանով էլ ավելի բարդացնում աշխատանքները: Տասնութամյա աղջկա հետաքրքրությունն իր արմատներով հատկապես բարկացնում է մորական տատին, որը նրան խստորեն քննադատում է, միաժամանակ նշելով, որ իրենք թուրք են և մուսուլման: Սակայն Սուդեն ավելի տրամաբանված բացատրություն է տալիս իր ցանկությանը. «Իմ մայրական կողմի ցեղի մի ծյուղը կոտրված է, ես ուզում եմ այդ ծյուղի մասին իմանալ: Կարելի է, իհարկե, մտածել, թե մահացած մի շարք մարդկանց անունները իմանալով ի՞նչ են անելու: Սակայն նրանք լուր մահացած մարդիկ չեն. նրանք իմ ղաղերն են, աղուղաղերը, տատերս են, մեծ տատերս»¹⁰⁵:

Պրպտումները նրան ստիպում են ի մի բերել անցյալում իր լսած և ներկայում հավաքած տարբեր իրողություններ և փնտրտուքի համար որպես սկիզբ է դառնում մորական պապի մոր՝ Գյուլի պատմությունը: Սուդեն վերհիշում է, որ իր տատը պատմել է, թե իր սկեսուրը, այսինքն՝ Գյուլը, ծնվել է 1888թ. և առաջին երեխային ունեցել է 16 տարեկանում, սակայն Սուդեն հաշվելով պապի տարիքը՝ պարզում է, որ դա չէր կարող լինել նա, քանի որ պապը 1910 թվականի ծնունդ էր, այսինքն՝ պապին ծնելիս Գյուլը եղել է 22 տարեկան: Այս ամենից հետո Սուդեն սկսում է ենթադրել, որ Գյուլը 16 տարեկանում լույս աշխարհ է բերել իր առաջին որդուն, որը 1915-ին հոր հետ կիսել է նույն դառն ճակատագիրը¹⁰⁶: Այս բարդագույն հոգեկան տանջանքների

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 54:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 75

¹⁰⁴ Özdem F., Korku Benim Sahibim, İstanbul, 2007, s. 53.

և փնտրտուքների ժամանակ Սուղեի քեռին նրան հիշեցնում է Գյուլ տատիկի գործած ասեղնագործ բարձի երեսները, որոնք էլ օգնում են գտնել այդ հանելուկի բանալին: Գյուլ տատի ձեռագործի վրա պատկերված է մի կին, որի երկու կողմում երկու երիտասարդ տղաներ են՝ ձեռքներին փայտեր ու երեքն էլ իրար ձեռքից բռնած: Ամենաուշագրավը սակայն այն է, որ բոլորի կրծքերին պատկերված են երեքական խաչեր: Սրանով բռնի իսլամացված, սակայն իրականում քրիստոնեությունը պահպանած Գյուլ տատիկը խորհրդանշել է իր կորսված ընտանիքը, իր երկու որդիներին, որոնցից մեկին, ըստ երևույթին, կորցրած է եղել աքսորի ճանապարհին: Ինչպես տեսնում ենք, սա ևս տրավման արտահայտելու յուրահատուկ մի ձև է, որին դիմել է Գյուլը. չկարողանալով կիսել իր հույզերը և գաղտնիքը որևէ մեկի հետ՝ նա այդ ամենը արտացոլել է ձեռագործում: Սուղեի որոնումները խիստ բարդանում են, քանի որ իր շրջապատում չի կարողանում գտնել մարդկանց, որոնք ամբողջական տեղեկություն կարող են տալ պապի և նրա մոր մասին, սակայն նա լի է վճռականությամբ ավարտին հասցնելու սկսած գործը և իր շրջապատից ոմանց կոչերին՝ դադարեցնել անիմաստ որոնումները, նա ինքն իր համար հետևյալ կերպ է պատասխանում. «Ինչո՞ւ հրաժարվեմ փնտրելուց: Ո՞վ գիտե, թե ես նրանցից ինչ եմ ժառանգել. միգուցե մազերիս հեռ գցելու ձևը, ֆնելիս ձախ ոտս փորիս կողմնելու սովորությամբ, վաղուց հող դարձած մեկի նման միգուցե սառնոտի ցավ ունեմ, գուցե սիրում եմ ճիշտ մեկի նման, ում անունն իսկ չգիտեմ, ո՞ւմ եմ դարձական համբերատար լինելուս համար»¹⁰⁷: Փշուր առ փշուր հավաքելով տեղեկություններ պապի և նրա մոր մասին՝ Սուղեն վեր է հանում հետևյալ իրականությունը. երկուսն էլ մինչև 1915-ը

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 85:

եղել են հայ քրիստոնյաներ, ունեցել են մեծ ընտանիք, աքսորի ժամանակ կորցրել են ընտանիքի հորը և ավագ որդուն, այսինքն՝ Սուղեի պապի եղբորը: Դրանից հետո Գյուլը միայնակ է մնացել իր փոքր որդու հետ և ստիպված է եղել ամուսնանալ մի մուսուլմանի հետ: Իրենց մնացած ամբողջ կյանքում մայր ու որդի, նախ, եղել են, յուրահատուկ կապվածության մեջ և դա ավելին է եղել, քան ծնողի ու զավակի կապը. դրան ավելացել է նաև նույն գաղտնիքը կրելու, նույն սարսափները տեսած լինելու հանգամանքը: Մայր ու որդի ամբողջ կյանքում ստիպված թաքցրել են իրենց հայ լինելու փաստը և ներկայացել որպես մուսուլման թուրքեր: Շատ դիպուկ է Սուղեն ներկայացնում այս իրողությունը. «Նրանք մահացան որդես չորս մարդ, սակայն թաղվեցին որդես երկու մարդ»¹⁰⁸:

Սուղեի պրպտումները վեր են հանում նաև այն իրողությունը, որ իր պապի և նրա մոր շրջապատում շատերը իմացել են նրանց հայկական ծագման մասին, ավելին՝ ոսկերիչ պապի ածականը եղել է «Գյավուր Յաջը»: Սուղեն գտնում է իր պապի ծանոթ հայազգի Յրանտուհի մորաքրոջը, որը մի ժամանակ եղել է պապի տան վարձակալը: Լինելով հայուհի՝ ենթադրվում էր, որ նա ավելի շատ բան կարող է իմանալ պապի և նրա մոր մասին: Յրանտուհի մորաքրոջ փոխանցած տեղեկությունները ևս փոքր ինչ ամբողջացնում են պատմությունը. Գյուլ տատիկը ունևոր ընտանիքից է եղել, լավ կրթություն ստացած և 27 տարեկանում նրա կյանքը գլխիվայր շուռ է գալիս՝ կորցնում է ընտանիքին, այնուհետև ստիպված ամուսնանում է մուսուլմանի հետ և փոխում կրոնը: Մուսուլման ամուսնուց Գյուլը ունենում է մեկ աղջիկ: Գրքի հեղինակ Ֆիլիգ Օզդենը այս ամբողջ տեղեկությունը,

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 85:

Սուղեի պապի և նրա մոր ճակատագրի հետ կապված հարցերը չի նկարագրում միանգամից, ժամանակագրորեն ճիշտ դասակարգված, այլ՝ հատված առ հատված, տողերի արանքում, երբեմն փոքր-ինչ այլաբանորեն և ներկայացնում դրանք և ընթերցողից ուշադրության կենտրոնացում է պահանջվում, որպեսզի ամբողջաճան պատկերն ու հերոսների կերպարները: Փնտրտուքների ժամանակ Սուղեն գտնում է իր պապի 83-ամյա նախկին աշկերտին, որը ևս որոշ մանրամասներ է պատմում պապի մասին: Ըստ նրա պատմածների՝ պապը Բեյրութում ունեցել է հայ ազգականներ, որոնք հետագայում գտել են նրան և անգամ այցելել Թուրքիա: Բացի այդ, պապի շրջապատում եղել են հայեր, որոնք ցանկացել են վերադարձնել նրան հայկականության, սակայն պապը վախի պատճառով շարունակել է ապրել թուրք մուսուլմանի «արտաքին ինքնությամբ»: Այս ամենի բացատրությունը Սուղեն համարում է վախի մթնոլորտը և հենց այդտեղից է բխում գրքի վերնագիրը՝ «Վախն է իմ տերը», այսինքն, վախն է կանխորոշել պապի քայլերը: Ուշագրավ է նաև Սուղեի այն դիտարկումը, թե պապի մայրը՝ Գյուլը, հիմնականում փակված է եղել տանը, երբեք չի ժպտացել¹⁰⁹ և դեմքին դրոշմված է եղել խոր թախիծ, որի պատճառը հասկացել են միայն պապի մահից հետո, երբ պարզվել է, որ նրանք հայեր են¹¹⁰:

Սուղեն իր պապի և նրա մոր մասին տեղեկություններ գտնելու համար անձնագրային բաժնից վեր է հանում նրանց արխիվային փաստաթղթերը, համաձայն որոնց Գյուլ տատիկը

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 92:

¹¹⁰ Ի դեպ, հարկ է նկատել, որ բռնի կրոնափոխված շատ հայուհիներ ունեցել են նմանատիպ նկարագիր, որը պայմանավորված է նաև տրավմատիկ առօրյայով, իսկ նրանցից մեկի հետևյալ միտքը շատ բնութագրական է. «Մենք խնդալիք ոչ մէկ բան ունինք: Մենք դատապարտուած ենք նստելու եւ տեսապէս մտածելու» (տե՛ս, **Եալըն Բ.**, նշված աշխ., էջ 358):

մինչև 1915-ը եղել է քրիստոնյա և առաջին անգամ ամուսնացած է եղել հայ քրիստոնյայի, իսկ երկրորդ անգամ ամուսնացել է մուսուլմանի հետ և փաստաթղթերում փոխել են նաև անունը՝ կոչելով Այշե: Գյուլի առաջին ամուսնու անունն էր Մելքոն, Մելքոնի հոր անունը՝ Ավետիս, մորը՝ կոչել են՝ Եղիսաբեթ, որի հոր անունը եղել է Կարապետ, մոր անունը՝ Նազլը: Գյուլի հոր անունը եղել է Հակոբ, մորը՝ Մարիամ¹¹¹: Այս ամենը գտնելով հանդերձ՝ Սուղեն չի կարողանում գտնել պապի և նրա մոր հայկական անուններն ու ազգանունները: Սա, թվում է, թե փոքր դրվագ է, սակայն այս երևույթը հանդիպում ենք իսլամացված հայ կանանց մասին պատմող մի շարք գրքերում, երբ փոխելով կրոնը և ինքնությունը, այդ կանայք, վախից ելնելով, ձգտել են մոռացության տալ իրենց հայկական անունը: «Վախն է իմ տերը» գրքում ևս անվան մոռացության հարցը դիտարկվում է իրական հայկական ինքնությունից խուսափելու համատեքստում: Սուղեն իր ձեռք բերած բոլոր տեղեկությունները ամբողջացնելու համար ձգտում է վեր հանել նաև պապի և նրա մոր անունները. «*Լավ, դադիս անունն ի՞նչ է եղել: Նրա մայրը ինչդե՞ս է նրան կանչել օրորոցային երգելիս*»¹¹²: Այս հարցում պարզություն է մտնում շատ պատահական. վերոհիշյալ Հրանտուհի մորաքրոջ հետ հերթական գրույցի ժամանակ հանկարծակի խոսքի մեջ վերջինս նշում է, որ ժամանակին դերձակ Գյուլբենքից, որը Սուղեի պապի մանկության ընկերն է եղել, լսել է, որ պապի իսկական անունը եղել է Մաժակ, իսկ ազգանունը Մարդինյան: Գյուլ տատիկի իրական անունը եղել է Գուլունիա, իսկ ազգանունը՝ Նաքքաշյան¹¹³:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 93:

¹¹² Նույն տեղում:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 104:

Պատմությունն այսպես մասնիկներով ամբողջանում է: Գիրքն ունի նաև յուրօրինակ ավարտ. Սուդեն իր ադամանդե մատանին, ոսկե ճարմանդը և վզնոցը, որոնք նրան էր նվիրել պապը, տանում է ոսկերչի մոտ և պատվիրում դրանց փոխարեն իր համար պատրաստել ծեռքի մեծության երկու ոսկե խաչեր. «Մեկի վրա գրված է Մաժակ Մարդինյան, մյուսի վրա՝ Գուլունիա Նաֆաւյան: Ծննդյան թիվ չկա, մահվան թիվ նույնդես: Առանց սկզբի և վերջի»¹¹⁴: Պապի և նրա մոր իրական անունները կրող ոսկե խաչերը Սուդեն տանում է նրանց գերեզման և թաղում գերեզմանաքարերի տակ, այդպիսով մահից հետո նրանց «վերադարձնելով» իրենց իրական էթնիկ և կրոնական պատկանելությունը:

Թուրք գրող Վեդաթ Թուրքալիի «Կորուսյալ վեպեր» գրքին վերևում անդրադարձել էինք՝ փորձելով վեր հանել Հայոց ցեղասպանության մասին անդրադարձներ, սակայն պետք է նշել, որ այդ նույն գրքում հանդիպում ենք նաև իսլամացված հայ կնոջ կերպարին և տրավմատիկ առօրյային վերաբերող դրվագներ: Այսպես, վեպի հերոսներից մեկի՝ Վազգենի մայրը եղել է ցեղասպանության տարիներին բռնի իսլամացված հայուհի, ում առևանգել և հետո ամուսնացել էր մի քուրդ: Հայուհուց և առևանգիչ քրդից ծնված որդու՝ Վաքքասի մոտ տարիներ անց գերակա է դառնում հայկական ինքնությունը, և նա տեղափոխվելով Եվրոպա՝ որոշում է սովորել հայերեն, փոխում է անունը՝ դառնալով Վազգեն, որը նրա ֆիդայի քեռու անունն է եղել: Միևնույն ժամանակ Վազգենը լինում է թուրքական կոմունիստական կուսակցության անդամ և նրա կուսակցական ընկերները նրան անվանում են «արիեստական հայ»: Եվրոպայում

հանդիպելով իր գաղափարակից ընկերոջը՝ զրույցի ընթացքում նա պատմում է իր մոր, նրա կրած տառապանքների մասին և իր անթաքույց ատելությունն է արտահայտում բռնակալ քուրդ հոր հանդեպ: Հայ մոր նկատմամբ տածած սերը և քուրդ հոր հանդեպ ատելությունը նրա հայկական ինքնության կարևորման համար, միգրացե, լուրջ խթան են հանդիսացել: Խոսելով գրքի մեկ այլ հերոսի՝ Դոկտորի հետ, նա նշում է. «Իմ սիրելի մայրիկը հայ էր, գիտե՞ս: Հայրս զգես ու բռնի լաֆի»¹¹⁵ փուրդ էր: Քառասուն տարեկանում առևանգել էր Տասնչորսամյա մորս և իսլամացնելով՝ փակել Տանը: Մորս ծնողներին, եղբայրներին, ազգ ու ճակին կոտորել էին գյուղում: Այդ ամենը իրականացնողներից մեկն էլ հայրս է եղել: Մանկուց հայր կոչված այդ մարդու հանդեպ ատելություն էի զգում, որը տարիների ընթացքում ավելի մեծացավ: Մորս բերանից եթե հանկարծ հայերեն մի բառ դուրս գար, նրան անխղճաբար ծեծում էր: Ես վախի հետևանքով մինչև հիմա տարեկանս չեմ կարողանում մեզս ղափել. մի փուրդ էլ ունեի, որը մահացավ դեռ տարեկանը չլրացած: Մայրս մի օր օրորոցային էր երգում երկչոտ, դողդոջուն, թույլ ծայնով: Հայրս այդ ժամերին երբեք Տանը չէր լինում, սակայն այդ օրը մեկ էլ հանկարծ գազանի նման ներխուժեց սենյակ և ծեռքով, ոտով այնպես էր ծեծում մորս: Երբ սկսեցի վախից լացել, մի ֆացի էլ ինձ չվեց, մի հաս էլ օրորոցին: Կասաղածի նման բղավում էր սրիկան. «Հայկական օրորոցայինով ես ֆնացնելու աղջկան, ղողմնիկ»: Պարզվում է, մորս երգածը հայերեն օրորոցային էր»¹¹⁶:

Վազգենի մոր մոտ քրիստոնեության գաղտնի պահպանման մասին է վկայում հետևյալ հետաքրքիր մանրամասնը. «Մորս և հորս մահճակալի վերևում, կողքի ղափին, բարձի երեսի մեջ փաթաթած մի Ղուրան էր կախված: Մորս մահից հետո բացեցին և Տեսան, որ մեջը ոչ թե Ղուրան էր, այլ՝ Ասվածաբուն»:

¹¹⁵ Շաֆիականությունը իսլամական սունիական դպրոցի չորս ուղղություններից մեկն է:

¹¹⁶ Türkali V., նշված աշխ., էջ 525:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 120:

Գծվել էր այդ ստորը: (հայրը - Ռ.Մ.) Ասում էր. «Ես այս դոժմիկին չեմ թաղի մուսուլմանական գերեզմանատանը», վիրավոր մի ժամ նման գնում-գալիս էր»¹¹⁷:

Ինչպես նշվեց, Ֆեթիյե Չեթինի «Մեծ մայրս» հաջողված գրքից հետո Թուրքիայում սկիզբ առավ մի շարժում և ինքնուրույն հարցում կասկածներ ունեցողներից շատերը սկսեցին փնտրել իրենց արմատները: Նմանատիպ հուշեր ունեցող մարդիկ կամաց-կամաց թոթափելով վախը՝ սկսեցին ավելի համարձակ պատմել իրենց հայ նախնիների մասին: Տասնամյակներով ձևավորված տաքուն ճաքեր տվեց. թուրքական ամենահեղինակավոր թերթերում անգամ հայկական արմատներ՝ գերազանցապես հայ տատիկներ, ունենալու թեման սկսվեց լայնորեն քննարկվել: Այս ամենի կիզակետում էր նաև Ֆեթիյե Չեթինը, որին այցելում կամ նամակներ էին ուղարկում իր նման պատմություններ ունեցող հարյուրավոր մարդիկ: Սրա արդյունքում Չեթինը և Թուրքիայի Սաբանջը համալսարանի դասախոս, գիտությունների դոկտոր, ազգագրագետ Այշե Գյուլ Ալթընայը սկսեցին հավաքել հայկական ծագում ունեցող տարբեր անձանց պատմություններ, որոնք տեղ գտան 2009թ. նրանց կողմից հրատարակված «Թոռները» վերնագրով գրքում: Այդ գրքում ներկայացված են տարիքային տարբեր խմբերի պատկանող 25 անձանց պատմություններ: Գիրքն իրականում չի կարելի համարել գեղարվեստական ստեղծագործություն և ավելի շատ հիշեցնում է ռեպորտաժների հավաքածու, սակայն, այնուամենայնիվ, սառը փաստագրության կողքին երբեմն նկատելի են գեղարվեստական շեղումներ: «Թոռները» գրքում ներկայացված է բավական հարուստ փաստագրական շերտ, կոնկրետ անձանց՝ երբեմն ականատես-վերապրողների հուշերը:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 527:

Հարկ է նկատել, սակայն, որ ի համեմատություն Չեթինի նախորդ՝ «Մեծ մայրս» գրքի, «Թոռները» չունի գեղարվեստական արժեք և երբեմն նկատելի են քարոզչական բնույթի տարրեր: Նախաբանում նշվում է, որ ցեղասպանությունը վերապրած և հաճախ բռնի իսլամացված հայերի թոռների մեջ առկա է վախի խոր զգացում. նրանցից ոմանք, խոսելով գրքի կազմողների հետ՝ հաճախ թաքցրել են իրենց իսկական անունները, ոմանք հարցազրույց տալուց հետո պահանջել են այն չտեղադրել գրքում: Հեղինակների խոսքը դիպուկ գնահատական է տալիս սերնդեսերունդ փոխանցված վախի մթնոլորտի վերաբերյալ. «Հայ տղայի ցավը «անցած» մի ցավ չէր թողնում համար, երեք սերունդ հետո էլ ժառանգվում է ձևավորել այսօրն ու անգամ աղագան»¹¹⁸: Հավաքված պատմությունները ի ցույց են հանում այն հանգամանքը, որ ցեղասպանությունից անգամ հարյուր տարի անց՝ ապրած վախը, սարսափը շարունակում է մնալ և տարածվել վերապրողների երրորդ, չորրորդ սերունդների շրջանում: Ուշագրավ է նաև այն, որ իրենց տատերի կամ պապերի հայ լինելու փաստը տարբեր կերպ է ազդել նրանց սերունդների վրա, սակայն, բոլոր դեպքերում, դա համարվել է փակ թեմա, որի մասին ցանկալի չէր խոսել: Գրքում հավաքված պատմությունների աշխարհագրությունը ցույց է տալիս նաև իսլամացված հայերի սփռվածությունը: Այսպես, պատմությունները հիմնականում հավաքվել են պատմական Հայաստանի կամ նախկին հայաբնակ վայրերում ներկայումս բնակվող կրոնափոխ հայերի սերունդներից. Ադանա, Ադըյաման, Արդվին, Բիմգյուլ, Դիարբեքիր, Խարբեք, Երզնկա, Էրզրում, Կեսարիա, Մալաթիա, Մուշ, Մարդին, Սղերդ, Սեբաստիա, Թոքաթ, Դերսիմ, Վան, Ուրֆա և այլն:

¹¹⁸ Altınay A., Çetin F., Torunlar, İstanbul, 2009, s. 11.

Ստորև այդ գրքից ներկայացնենք մի քանի վկայություններ, որոնք ևս մեկ անգամ հաստատում և ամբողջացնում են խնդրի վերաբերյալ մեր գնահատականները:

Քսանմեկամյա Բարըշը նշում է, որ ինքը նոր է իմացել, որ մայրական տատի մայրը հայուհի է եղել՝ Աղավնի անունով, որին իսլամացնելուց հետո տրվել է Նադիրե անունը: Իր մեծ տատի մասին պատմելիս՝ Բարըշը, որպես նրա կարևոր առանձնահատկություն նշում է, որ Աղավնին միշտ լուռ է եղել, երբեք չի ծիծաղել և շարունակ թաց են եղել նրա աչքերը¹¹⁹: Կարևոր վկայություն է նաև այն, որ Բարըշի հոր թուրք տատը փոքր հասակում իր թոռանը, չքողարկված հպարտությամբ, պատմել է, թե ինչպես է իր ամուսինը գնացել հայկական գյուղերը՝ հայերին կոտորելու նպատակով: Գրքի մեկ այլ պատմության մեջ ևս հանդիպում ենք ինքնախոստովանական մի դրվագի. մայրական կողմից հայկական արմատներ ունեցող 45-ամյա Արիֆը պատմում է, որ իր քուրդ հոր կողմը խոսելով 1915-ի մասին՝ հաճախ ասել է. «*Մենք ֆրդերս էլ ենք տղանել հայերին, փողի համար կոտորել ենք*»¹²⁰:

Հայկական ծագում ունենալը տարբեր ընտանիքներում հաճախ կիրառվել է վիրավորական շեշտադրումներով, օրինակ՝ 22-ամյա Ռույան պատմում է, որ իր հոր տատը հայ է եղել և երբ իր մուսուլման մայրը բարկացել է ամուսնու կամ նրա ազգականների վրա՝ նրանց վիրավորել է ասելով. «*հայի վասակներ*»¹²¹: Նմանատիպ մեկ այլ օրինակ է պատմում 33-ամյա Ասլըն, որի հոր կողմը ունի հայկական ծագում, իսկ մոր կողմը քրդեր են: Ըստ նրա պատմածի. «*Երբ մայրս մեր կամ հորս վրա բարկանում էր, ասում էր. «ԱՍԱԼԱ-յի վասակներ»*»¹²²:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 48:

¹²² Նույն տեղում, էջ 164:

Գրքում առկա են նաև պատմություններ, որոնք փաստում են, որ ընտանիքը կորցնելուց և բռնությամբ իսլամացվելուց հետո անգամ, շատ հայեր ծգտել են ամեն կերպ պահել իրենց ազգային նկարագիրը: Երեսունութամյա Գյուլչինը պատմում է, որ ցեղասպանությունից առաջ Դերիքում բնակվող իր հայրական տատը և նրա մեկ որդին մի կերպ փրկվում են կոտորածից, սակայն հետո տատին փախցնում է մի քուրդ և բռնությամբ ամուսնանում հետը: Դառնալով մուսուլմանի կին, խիզախ հայուհին, մահվան վտանգը աչքի առաջ ունենալով, ամեն կերպ պահպանում է իր կրոնը և ազգային գիտակցությունը: Ավելին՝ իր փրկված տղային ամուսնացնում է իրենց մման վերապրած մի հայ ընտանիքի աղջկա հետ, որպեսզի էթնիկ նկարագիրը ևս մաքուր մնա: Մահվան մահժում անգամ տատի մոտ վառ է մնում ազգային և կրոնական ինքնագիտակցությունը և կանչելով իր հայ հարսին՝ խստորեն պատվիրում է, որպեսզի ուշադիր լինի, որ մահանալիս իր մուսուլման ընտանիքը իրեն իսլամ չպարտադրի և նա մահանա որպես քրիստոնյա հայուհի¹²³:

Թուրքական ժամանակակից արձակում այսօր ամենահայտնի կին գրողներից է Էլիֆ Շաֆաքը (ծնվ. 1971թ.): Նրա ստեղծագործությունները հիմնականում տեղավորվում են այսօր գերիշխող համարվող հետմոդեռնիզմի (*postmodernism*) գրական ուղղության շրջանակներում: 2006թ. Թուրքիայում հրատարակվեց Էլիֆ Շաֆաքի «Հայրը և ապօրինի զավակը» վեպը, որը հետմոդեռնիզմի դիրքերից քննության է առնում Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած ընտանիքի երկրորդ, երրորդ սերունդների կյանքն ու հոգեկերտվածքը: Այս գիրքը Թուրքիայում շատ կարճ ժամանակում դարձավ հասարակական ամենալայն շրջանակների քննարկման նյութ, ավելին՝ մեծ

¹²³ Նույն տեղում, էջ 55:

հնչեղությունն ստացավ թուրքական քաղաքական դաշտում և սրա հիմնական պատճառն այն էր, որ վեպում քանիցս կիրառվում է ցեղասպանությունն բառը և այդպիսով՝ «վիրավորում» թուրքական ինքնասիրությունը: Շաֆաքի դեմ հարուցվեց քրեական գործ թուրքիայի ԲՕ-ի հայտնի 301-րդ հոդվածով, սակայն մեղադրյալի աթոռին հայտնված գրողը շատ տարօրինակ բացատրություն տվեց իր «հանցանքին»։ Նա նշեց, որ ցեղասպանություն և այլ հակաթուրքական մտքերի հեղինակները իր գրքի հերոսներն են և ոչ թե ինքը: Բացի այդ, նշվեց, որ գիրքը չի հավակնում լինել փաստագրական և հենց այդ նպատակով էլ վեպի ամենասկզբում հանդիպում ենք «Եղել է չի եղել...» արտահայտությանը, որն էլ հենց ապահովելու էր գրքի «հեքիաթային» ֆոնը: Ինչևէ, «Հայրը և ապօրինի զավակը» գիրքն արգելվեց թուրքիայում, այն հավաքեցին գրախանութներից և այրեցին, իսկ գրողի դեմ մամուլում սկսվեց հալածանքի ալիք, սակայն, ի վերջո, Էլիֆ Շաֆաքը չդատապարտվեց: Ավելորդ է նշել, որ ինչպես Նոբելյան դափնեկիր Օրհան Փամուքը, այնպես էլ Էլիֆ Շաֆաքը չեն կիրառում ցեղասպանությունն բառը, ավելին՝ Շաֆաքը իր բազմաթիվ հարցազրույցներում շատ հստակ ասում է. «*Ես 1915-ին տեղի ունեցածները չեմ համարում ցեղասպանություն, այդ տրաժեդիան էլ ցեղասպանությունն բառը երբեք չեմ կիրառում*»: Այս հարցում թուրք գրողը կիսում է պետական տեսակետը՝ դա համարելով աքսոր: Նշենք նաև, որ հայաստանյան հասարակությունում և՛ Օրհան Փամուքի, և՛ Էլիֆ Շաֆաքի դատական գործերի հետևանքով տարածվեց այն կեղծ լուրն ու թյուրընկալումը, թե իբր այդ գրողները ընդունում են ցեղասպանությունը, սակայն իրականությունն այլ է:

«Հայրը և ապօրինի զավակը» վեպում ներկայացվում են ցեղասպանությունից փրկված և ԱՄՆ-ում բնակվող հայկական

ու թուրքիայում ապրող թուրքական գերդաստանի պատմությունները, որոնք որոշակի ժամանակ խաչվում են իրար և ի հայտ է գալիս, որ այս ընտանիքներն ունեն, իրենց համար էլ անհայտ, ազգակցական կապ: Գրքում կարևոր տեղ է հատկացված հիշողությանը և դրա դրսևորումներին. այսպես, դասական սփյուռքահայի ընտանիք համարվող ամերիկաբնակ Չաքմաքչյանները մեծապես ապրում են անցյալի և հատկապես ցեղասպանության հիշողություններով, ինչը երբեմն նրանց խանգարում է ապրել ներկայով: Մյուս կողմից, թուրքիայում ապրող Քազանջը ընտանիքն է, որը չի հիշում անցյալը, ասես չունի հիշողություն և ապրում է միայն ներկայով: Հիմնական հերոսներն այդ երկու ընտանիքներից երիտասարդ աղջիկներ են՝ ամերիկաբնակ Արմանուշ Չաքմաքչյանը և ստամբուլաբնակ Ասյա Քազանջը: Հեղինակը շարունակ ստեղծում է այնպիսի վիճակներ, որտեղ խաչվեն հայերի և թուրքերի ճանապարհներն ու այդպիսով նրանք չփվեն իրար հետ, փորձեն հասկանալ միմյանց: Գրքի տարբեր էջերում ցայտուն դրսևորվում է հետմոդեռնիզմին հատուկ «պատահական զուգադիպությունների» շղթան: Ավանդապահ հայկական ընտանիքի զավակ Պարսամ Չաքմաքչյանն ամուսնանում է ամերիկուհի Ռոզիի հետ և նրանից ունենում մի աղջիկ՝ Արմանուշ Չաքմաքչյանին, որին դաստիարակում են հայկական ավանդույթներով: Աղջկա դաստիարակության և մտածողության ձևավորման մեջ մեծ տեղ է զբաղեցնում Հայոց ցեղասպանության հիշողությունը. «*Հորս անունը Պարսամ Չաքմաքչյան է, մեծ քեռուս անունը Տիգրան Իսթանբուլյանը, նրա հոր անունն էլ Երվանդ Իսթանբուլյան, իմ անունն Արմանուշ Չաքմաքչյան է, ամբողջ տոհմն այսինչ այսինչյան է... Ես ցեղասպանությունը վերադարձ մի տոհմի ժառանգ եմ, ում բոլոր ազգականներին 1915-ին*

կոսորել են մսագործ թուրքեր»¹²⁴,- այսպես է իրեն ներկայացնում Արմանուշ Չաքմաքչյանը: Սակայն որոշ ժամանակ անց Արմանուշի հայ հայրն ու ամերիկուհի մայրը բաժանվում են և, որպեսզի վրեժ լուծի իր հայ նախկին ամուսնու ընտանիքից, ամերիկուհի Ռոզին երկրորդ անգամ ամուսնանում է մի թուրքի՝ ԱՄՆ-ում ուսման համար գտնվող Մուսթաֆա Քազանջըի հետ: Սա լուրջ հարված է լինում Չաքմաքչյանների գերդաստանի համար, քանի որ իրենց թոռը, փաստորեն, հայտնվում է թուրքի խնամակալության տակ: Հենց այդ դեպքով էլ սկսվում է «պատահական զուգահեռությունների» շղթան: Վեպի նկարագրություններից պարզ է դառնում, որ չնայած Արմանուշի խորթ հայրը լինում է թուրք, սակայն աղջիկը կարողանում է պահպանել իր հայկական ինքնագիտակցությունը, որին նպաստում են իր հայրական ընտանիքի՝ Չաքմաքչյանների հետ շարունակական շփումները:

Դիպաշարային մյուս գիծը Ստամբուլում բնակվող Քազանջը ընտանիքն է, որում շատ է տարածված ճակատագրապաշտությունը, և ընտանիքի տղամարդիկ միջին տարիքի հասնելուց հետո հանկարծակի մահանում են: Քազանջը ընտանիքի պապը՝ Ռըզա Սելիմը, ժամանակին զբաղվել է կաթսայագործությամբ և այդտեղից է ծագել նրանց Քազանջը (կաթսայագործ) ազգանունը: Ռըզա Սելիմը իր առաջին կնոջից ունենում է մեկ տղա՝ Լևենթ Քազանջըն, սակայն կինը որոշ ժամանակ անց լքում է ամուսնուն և երեխային: Քազանջը ընտանիքում այս փաստը պարուրված է եղել խորհրդավորության մշուշով և երբեք չի քննարկվել: Երկրորդ անգամ ամուսնանալուց հետո Ռըզա Սելիմը երեխաներ չի ունենում և հասնելով Քազանջը

տղամարդկանց համար ճակատագրական տարիքին՝ նա հանկարծամահ է լինում: Նրա որդին՝ Լևենթը, ունենում է հինգ երեխա. չորս աղջիկ՝ Բանուն, Ջևրիյեն, Ֆերիդեն, Ջելիհան և մեկ տղա՝ Մուսթաֆան, որը երիտասարդ տարիքում գնում է ուսանելու ԱՄՆ-ում: Տղային հեռացնելով Թուրքիայից՝ Քազանջը ընտանիքը փորձել է «խաբել» ճակատագրին և վերջ դնել միջին տարիքում ընտանիքի տղամարդկանց տարօրինակ վախճաններին: Ստամբուլում մնացած չորս քույրերից ամենափոքրը՝ Ջելիհան, տարիներ առաջ լույս աշխարհ է բերում ապօրինի մի աղջիկ երեխա՝ Ասյային, որը ևս ապրում է նրանց հետ: Քազանջըների ընտանիքում հայտնի չի լինում, թե ով է երեխայի հայրը:

Ահա այս երկու ընտանիքների ուղիները խաչվում են և ԱՄՆ-ում գտնվող Մուսթաֆա Քազանջըն, ամուսնանալով Արմանուշ Չաքմաքչյանի մոր հետ՝ դառնում է Արմանուշի խորթ հայրը: Տարիներ անց Արմանուշը գաղտնի պահելով և՛ իր մորից, և՛ հորից՝ կապ է հաստատում խորթ հոր՝ Թուրքիայում գտնվող ընտանիքի հետ ու ցանկություն հայտնում այցելել Ստամբուլ, որպեսզի գտնի իր մեծ պապի՝ Հովհաննես Իսթանբուլյանի տունը: Ինչպես հաճախ է պատահում հետմոդեռնիստական գրականության մեջ, ինչ-որ բանի փնտրտուքը դառնում է դիպաշարի և գործողության հիմնական շարժիչ ուժը: Ստամբուլ այցելած Արմանուշը հյուրընկալվում է Քազանջըների տանը և սկսում շփվել իր տարեկից Ասյա Քազանջըի հետ: Ահա այս երկու աղջիկների շփման արդյունքում էլ շատ իրողություններ ի հայտ են գալիս: Գրքում հեղինակ էլիֆ Շաֆաքը վարպետորեն պատկերել է թուրքական և հայկական հասարակությունների միմյանց հետ շփման հիմնական խնդիրները, որոնց մեջ առաջնային տեղ է զբաղեցնում Հայոց ցեղասպանության հարցը: Բացի այդ, հեղինակը ի ցույց է հանել թուր-

¹²⁴ Şafak E., Baba ve Piç, İstanbul, 2006, s. 63-64.

քական հասարակության անտեղյակությունը պատմության որոշակի փուլերի և, մասնավորապես՝ Հայկական հարցի վերաբերյալ: Այս երևույթը աչքի է զարնում երիտասարդ հայուհի Արմանուշ Չաքմաքչյանի և Քազանջը ընտանիքի անդամների զրույցների ժամանակ: Երբ Արմանուշին հարցնում են Ստամբուլ իր այցելության իրական նպատակի մասին, նա նշում է, թե ցանկություն ունի գտնել իր տատի հոր՝ Հովհաննես Իսթանբուլյանի տունը և պարզաբանում. «Տասիս հայրը՝ Հովհաննես Իսթանբուլյանը, ռաճ հայտնի բանաստեղծ և արձակագիր է եղել: Հայ համայնքում մեծ հարգանք վայելող, կարևոր անձ է եղել: Ինչպես ինձ են լսեցել, մեծ լսող՝ Հովհաննեսը, աշխարհում ամենից ռաճ սիրելի կարդալ, գրել, մտածել, սակայն, ցավով, նրա անունը եղել է ցուցակում», - ասաց Արմանուշը մթնոլորտը սուղելով: «Ի՞նչ ցուցակ», - հարցրեց Ջերիյե մորախոսը: «Այն հայ մշակութայինների ցուցակը, որոնք լսեցի է ոչնչացվել. ֆաղափական լիդերներ, բանաստեղծներ, արձակագիրներ, լրագրողներ, հոգևորականներ... Ընդհանուրը՝ 234 հոգի»¹²⁵: Այնուհետև Արմանուշը պատմում է ցեղասպանության այլ դրվագների, աքսորի, տեղահանության, կոտորածների մասին: Հավելում է, որ այդ ամենին ենթարկվել է նաև իր տատի ընտանիքը, որը Հովհաննես Իսթանբուլյանի սպանությունից հետո աքսորվում է: Տատի մայրը ծանապարհին մահանում է, իսկ տատը՝ Շուշանը, անհետ կորչում է: Տատի երեք եղբայրները հրաշքով փրկվում և հասնում են Լիբանան, այնուհետև սկսում են փնտրել իրենց կորած քրոջը: Ի վերջո, տարիներ անց Շուշանի ավագ եղբայր Երվանդը նրան գտնում է Ստամբուլում և տանում ԱՄՆ, որտեղ արդեն հաստատվել էին նրա ողջ մնացած ազգականները: Այս ամենը լսելուց հետո, Քազանջը

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 169:

քույրերից մեկը՝ Ջերիյեն հարցնում է, թե ո՞վ է այդ ամենն իրականացրել, ինչին հետևում է Արմանուշի սառը և չոր պատասխանը. «Թուրքերն են արել»¹²⁶: Գրողը հետաքրքիր է պատկերել այդ պահին նաև Արմանուշի հոգում տեղի ունեցածը. «Հետ, կամաց-կամաց հասկացավ, որ նրանցից ներողություն է ակնկալում, սակայն ո՛չ դա եղավ, ո՛չ էլ մեղքի ընդունումը: Չէ՞ որ թուրքերն էին 1915-ին այդ ամենն արել հայերին, ինքն էլ հայ է, նրանք էլ թուրք, արդյոք չո՞ք է ներողություն խնդրել»¹²⁷: Շաֆաքը ցույց է տալիս նաև, թե այդ ամենը լսելուց հետո ինչ է մտածում Ասյան՝ որպես Արմանուշի տարեկից թուրք աղջիկ. «Ասյային իրականում հեճաֆրում էր այլ բան՝ Արմանուշի հիշողությունը: Երբեք չէր տեսել այս աստիճան **ծեր հիշողության** (ընդգծումը մերն է, Ռ.Մ.) տեղի երեսասարդի»¹²⁸: Տարեկից երկու աղջիկների՝ Արմանուշի և Ասյայի երկխոսության միջոցով վեր են հանում երկու հասարակությունների մտածելակերպերի և մոտեցումների տարբերությունները: Այսպես, Արմանուշը խոսում է սուլթան Աբդուլ Համիդ երկրորդից, պանթուրքիզմից, պանիսլամիզմից, 1909թ. Ադանայի կոտորածից և ի վերջո՝ 1915-ից և հարցնում Ասյային. «Մանք ֆեզ ինչ որ բան ասո՞ւմ են: Երբեք լսե՞լ են Հայոց ցեղասպանության մասին»¹²⁹, ինչին ի պատասխան Ասյան ասում է. «Ես ընդամենը ճանիմը տարեկան եմ» և հավելում «Դու լսեցիք ինչ որ բան են դարձել»¹³⁰: Հատկանշական է, որ աղջիկները միմյանց վիրավորելու համար կիրառում են *ղասմություն* և *հիշողություն* եզրաբառերը. Արմանուշը Ասյային համարում է հիշողությունից զուրկ, պատմությունից անգետ մարդ,

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 172:

¹²⁷ Նույն տեղում:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 173:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 185-186:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 186:

իսկ Ասյան Արմանուշին մեղադրում է, որ նա ֆետիշացրել է հիշողությունը: Նրանց բանավեճի սահմանները ավելի են լայնանում, երբ Ասյան Արմանուշին ծանոթացնում է իր ընկերների հետ: Ասյայի ընկերներին հեղինակը չի կոչում անուններով, այլ տալիս է նրանց մասնագիտությունը, կոդմոորոշումը բնութագրող անուններ, օրինակ՝ Հարբեցող Ծաղրանկարիչ, Կյանքի Հետ Անհաշտ Կին, Ուլտրաազգայնական Ֆիլմերի Ոչ Ազգայնական Սցենարիստ, Արտասովոր Անտաղանդ Բանաստեղծ, Ծպտյալ Համասեռամուլ Սյունակագիր և այլն: Ասյան և Արմանուշը հիշյալ հերոսների հետ հանդիպում են սրճարանում և որոշ ժամանակ անց բացվում է Հայոց ցեղասպանության թեման, որին ներկաները տարբեր կերպ են արձագանքում: Ազգայնական Ֆիլմերի Ոչ Ազգայնական Սցենարիստը պնդում է, որ նման բան չկա և առաջ է քաշում թուրքական պաշտոնական թեզը, թե հայերն էլ կոտորել են թուրքերին: Զրույցի մասնակիցներից ոմանք խոստովանում են, որ մանրամասներ չգիտեն այդ թեմայի վերաբերյալ և, միգուցե, Արմանուշի տեսակետները համապատասխանում են իրականությանը: Զրույց քննարկումը հետզհետե թեժանում է և վերածվում ծեծկռտուքի հենց թուրքերի միջև: Սրանով Շաֆաքը, փոքր ինչ այլաբանորեն, ձգտել է ներկայացնել թուրքական հասարակության մեջ վերջին տարիներին նկատվող հայացքների, տեսակետների բախումը, այսինքն՝ այս բանավեճը և տուրուլմփոցը, ինչ-որ տեղ, թուրքիայում հայկական հարցի վերաբերյալ քննարկումների մանրապատկերն է հիշեցնում: Բացի իրական քննարկումներից, հայ-թուրքական հարաբերությունները վեպի հերոսուհի աղջիկները քննարկում են նաև համացանցային ֆորումում:

Գրքում սյուժետային գիծը երբեմն ընդհատվում է և հեղինակը նկարագրում է շուրջ 100 տարվա վաղեմության

դեպքեր, Արմանուշի տատի հոր՝ Հովհաննես Իսթանբուլյանի կյանքը, մտորումները, գրույցները, տատի ընտանիքի աքսորի տեսարանները և այլն:

Արմանուշի՝ ԱՄՆ-ում բնակվող ծնողները այս ընթացքում պարզում են, որ իրենց աղջիկը գտնվում է թուրքիայում և իրենց խաբել է՝ հորը ասելով, թե գնում է մոր մոտ, իսկ մորը՝ հակառակը: Արմանուշի մայրը իր երկրորդ ամուսնու՝ Մուսթաֆա Քազանջըի հետ անմիջապես պատրաստվում է ԱՄՆ-ից գնալ թուրքիա և հետ բերել աղջկան: Սա դառնում է մեծ իրադարձություն Քազանջը ընտանիքի համար, քանի որ իրենց տոհմի միակ տղամարդը՝ Մուսթաֆան, քսան տարի առաջ մեկնելով ԱՄՆ՝ երբեք չի այցելել նրանց և հիմա, երկու տասնամյակ անց, նա դեպքերի բերումով վերադառնում է թուրքիա:

Գրքի վերջում բացահայտվում են երկու ընտանիքներին իրար կապող և նաև Քազանջը ընտանիքին վերաբերող մեծ գաղտնիքները: Նախ, Քազանջը քույրերից մեկը՝ Բանուն, որն ուներ պայծառատեսի հատկություններ, կարողանում է պարզել, թե ով է իր քրոջ՝ Ջելիհայի ապօրինի աղջկա՝ Ասյայի հայրը: պարզվում է, որ երիտասարդ ժամանակ իր քրոջը «պատահաբար» բռնաբարել է հարազատ եղբայրը՝ Մուսթաֆան և հենց նա է Ասյայի հայրը: Վերադառնալով Ստամբուլ՝ Մուսթաֆան շատ կարճ ժամանակ անց հիվանդանում է և արագ մահանում, այդպիսով՝ շարունակելով Քազանջը ընտանիքի տղամարդկանց ճակատագիրը: Նրա մահով ճակատագրապաշտությունն էլ ավելի ազդեցիկ է դառնում Քազանջը ընտանիքում, քանի որ, նրանց կարծիքով, հենց ճակատագիրն էր Մուսթաֆային իրենց ընտանիքի տղամարդկանց համար «վտանգավոր» տարիքում հետ բերել Ստամբուլ: Մինչ այդ, ԱՄՆ-ում մահանում է նաև Արմանուշի տատը՝ Շուշան Իսթանբուլյանը և գրողը, կրկին

խախտելով դեպքերի բնականոն զարգացումը՝ տեղափոխվում է XX դարի սկզբները և պատմում, որ Շուշան Իսթանբուլյանը աքսորի ժամանակ կորչում է, այնուհետև նրան տանում են որբանոց և անվանափոխելով՝ կոչում Շերմին: Տարիներ անց որբանոցում նրան պատահաբար հանդիպում է իր քեռու՝ կաթսայագործ Լևոնի նախկին աշկերտ Ռըզա Սելիմ Քազանջըն, որն անմիջապես ճանաչում է իր վարպետի զարմուհուն և վերցնում նրան: Ռըզա Սելիմը այնուհետև կրոնափոխ է անում Շուշանին և ամուսնանում նրա հետ: Որոշ ժամանակ անց նրանք տղա երեխա են ունենում, որին՝ ի պատիվ իր վարպետի, Ռըզա Սելիմը ցանկանում է անվանել Լևոն, սակայն անձնագրային բաժանմունքում, այն պատճառաբանությամբ, թե դա մուսուլմանական անուն չէ, երեխային կոչում են ոչ թե Լևոն, այլ Լևենթ Քազանջը: Այդ ընթացքում, ցեղասպանությունից փրկված և ԱՄՆ-ում հաստատված Երվանդ Իսթանբուլյանը գալիս է Ստամբուլ, գտնում քրոջը՝ Շերմին Քազանջը դարձած Շուշան Իսթանբուլյանին և առաջարկում իր հետ գնալ ԱՄՆ: Մի քանի օր հոգեկան ծանր ապրումներ ունենալուց և մտածմունքներից հետո՝ Շուշանը որոշում է լքել իր մուսուլման ամուսնուն ու նրանից ծնված երեխային և փախչել Ամերիկա: Ինչպես նշում է հեղինակը. «*Ձեռք բերած նոր անունը, նոր կրոնը, նոր ազգությունը, նոր ընտանիքը, նոր ինքնությունը չէին կարողացել ջնջել նրա անցյալը*»¹³¹: Շուշանը գաղտնի հեռանում է և թողնում մի նամակ, որով բացատրում է ամեն ինչ և ամուսնուց խնդրում թողություն տալ իր մեղքերին:

Փաստորեն, զուգահեռ ընթացող պատմությունները նմանատիպ հանգուցալուծում են գտնում և պարզվում է, որ գլխավոր հերոսներ Արմանուշ Չաքմաքչյանը Շուշան Իսթանբուլյանի թոռն է, իսկ Ասյա Քազանջըն՝ Շուշանի ծոռը: «Հայրը և

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 342:

ապօրինի զավակը» գիրքը, միևնույն ժամանակ, փաստում է, որ իսլամանալու գնով վերապրած հայուհիների ճակատագրերի մասին պատմող զուտ նկարագրողական, փաստագրական գրքերից բացի, այդ թեման դառնում է իրական գեղարվեստի նյութ և պայմանավորում թուրքական գրականության մեջ հայկական թեմատիկայի հաստատումն ու զարգացումը:

Ավելորդ չենք համարում հավելել նաև, որ հայ կնոջ իսլամացման խնդիրն արտացոլված է նաև թուրքական ավելի վաղ շրջանի բանահյուսության մեջ: Սա ևս մեկ անգամ փաստում է այն իրողությունը, որ հայերի՝ հատկապես կանանց, իսլամացումը եղել է ոչ միայն պետական քաղաքականություն, այլև կիրառվել և ընկալվել է եղել մուսուլմանական հասարակության լայն խավերի համար: Այսպես, Արդահանի Փոսով գավառի¹³² Սոյուքլերեն գյուղում տեղի բարբառով գրի է առնվել «Հայ աղջիկ» երգ-խաղիկը, որի բովանդակությունը, ըստ էության, այն է, թե ինչպես մուսուլման տղան՝ Ալին, համոզում է հայ աղջկան ընդունել իսլամ.

ՀԱՅ ԱՂՋԻԿԸ

Ստամբուլից ելա՝ ճամփա

Հանդիպեցի մի հայ աղջկա

Չուտես չխմես նայես գեղեցկուհու դեմքին

Չե՞ս ընդունի իմ կրոնը, սևաչյա:

Եթե հարցնես, անունս Ալի է,

Մեր կրոնն էլ բոլոր կրոններից մեծ է,

Արի, աղջիկ, մուսուլման դարձիր, հայ մի մնա,

Չե՞ս ընդունի իմ կրոնը, սևաչյա¹³³:

¹³² Հայկական աղբյուրներում այդ գավառը հիշատակվում է Փոցխով անվամբ:

¹³³ Caferoğlu A., Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara, 1995, s. 113

ԵՐԵՒԱՆԵՐԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՈՒՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԶՈՐԵՐ

Հայ երեխաների բռնի կրոնափոխությունը Հայոց ցեղասպանության տարիներին

Ինչպես վկայում են մի շարք աղբյուրներ, այդ թվում և թուրքական, Հայոց ցեղասպանության տարիներին մեծ թվով հայ երեխաներ են առևանգվել թուրքերի և քրդերի կողմից, այնուհետև բռնի իսլամացվել: Օրինակ՝ գերմանացի արևելագետ Յոհաննես Լեփսիուսը աքսորյալ հայ կանանց, երեխաներին համարում էր «*իսլամի իսկական ավար*»¹³⁴: Որք մնացած հայ երեխաների մի մասը օսմանյան իշխանությունների հրամանով և նախաձեռնությամբ բաժանվել է մուսուլման ընտանիքներին¹³⁵, ինչպես նաև հավաքվել են թուրքական որբանոցներում և իսլամացվել: Այս մասին վկայող փաստեր են պահպանված օսմանյան արխիվներում, տեղ են գտել հայ պատմագրության և գրականության մեջ: Համադրելով տարբեր աղբյուրների ներկայացրած տվյալները, կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների բռնի իսլամացումն ու ծուլումը կատարվել են երկու մակարդակով՝ պետության և հասարակության լայն խավերի կողմից.

¹³⁴ Լեփսիուս Յո., Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 (ղիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու), հատոր 1-ին (թարգմանիչ՝ Վ. Մինայան) Երևան, 2006, էջ 45:

¹³⁵ Başıyurt E., Ermeni evlatlıklar, İstanbul, 2006, s. 36.

1. Ծնողներին կորցրած, կոտորածից մի կերպ փրկված, անտեր, անտուն, անխնամ մնացած հայ երեխաները պետության աջակցությամբ իսլամացվել են և բաժանվել մուսուլման ընտանիքներին: Որպես վերը նշվածը հաստատող օրինակ կարելի է մեջբերել օսմանյան արխիվում պահպանված 1915թ. հուլիսի 10-ով թվագրված պաշտոնական հրամանը, որտեղ ասվում է, որ իսլամացված հայ որբ երեխաներին պետք է հանձնել բարեկեցիկ մուսուլման ընտանիքներին, հատկապես այն գյուղերում ու գյուղաքաղաքներում, ուր հայեր չկան: Եթե երեխաների թիվը մեծ է, նրանց պետք է հանձնել դժվարությամբ ապրուստը հոգացող մուսուլման ընտանիքներին և ամեն երեխայի համար ամսական 30 քուրուշ վճարել նրանց: Այս պետք է ցուցակագրել այդ երեխաների թվի և գտնվելու վայրի մասին տվյալներն ու դրանք ուղարկել կենտրոն¹³⁶: Հատուկ նշվում է, որ այս երեխաները հանձնվում են այդ ընտանիքներին այն պայմանով, որ նրանց տրվի մուսուլմանական կրթություն: Նույն բովանդակությամբ գրություններ հանդիպում են նաև հետազայում՝ ուղղված տարբեր նահանգների ղեկավարներին: Ուշագրավ է այն, որ հրամաններում հատուկ նշվում էր, թե երեխաներին պետք է բաժանել հատկապես այն վայրերում, ուր հայեր չկան¹³⁷: Նպատակը, ըստ երևույթին, այն էր, որ հետագայում մույնպես այդ երեխաները հնարավորություն չունենան շփվելու իրենց ազգակիցների հետ և հեշտությամբ ծուլվեն:

Բացի այդ, օսմանյան կառավարությունը, չնայած պատերազմական վիճակին, իր նախաձեռնությամբ հայ որբերին հավաքում էր թուրքական որբանոցներում՝ իսլամացնելու և թուրքացնելու նպատակով: Օսմանյան արխիվներում պահպանվել

¹³⁶ Atnur İ., նշված աշխ., էջ 65:135 Başıyurt E., Ermeni evlatlıklar, İstanbul, 2006, s. 36.

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 66:

են երիտթուրքական պարագլուխ, ռազմական նախարար Էնվերի գրությունները՝ ուղղված ներքին գործերի նախարար Թալեաթին, որտեղ նա ցանկություն էր հայտնում և պահանջում, որ հայ որբերն ուղարկվեն հատկապես թուրքական որբանոցներ: Էնվերի՝ ներքին գործերի նախարարությանն ուղղված 1916թ. մայիսի 9-ի գրության մեջ նշվում է. «*Կրոնափոխ և ոչ կրոնափոխ հայ որբերին եթե վերցնեմք մեր որբանոցները, ես դասրաս եմ ռազմական բյուջեից հոգալու դրա համար անհրաժեշտ ծախսերը*»¹³⁸: Կրթության նախարարության՝ Մարդիկի նահանգապետարան ուղարկած 1916թ. հունիսի 1-ի ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Մարդիկի որբանոց պետք է վերցնել միայն իսլամացված հայ երեխաներին¹³⁹: Ավելի վաղ՝ 1916թ. ապրիլի 30-ին, անխնամ մնացած հայ կանանց և երեխաների վերաբերյալ ներքին գործերի նախարարության հրապարակած ընդհանուր հրամանի 3-րդ կետում հստակ նշվում էր. «*Մինչև 12 տարեկան հայ երեխաներին վերցնել մեր որբանոցները*»¹⁴⁰: Կարելի է եզրակացնել, որ Էնվերի և մյուսների՝ հայ որբերին հատկապես թուրքական որբանոցներ վերցնելու շահագրգռվածությունը պայմանավորված էր նրանց իսլամացնելու և ծուլելու ցանկությամբ, քանի որ այդ տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում գործում էին եվրոպական, ամերիկյան, միսիոներական որբանոցներ ևս:

2009թ. Թուրքիայում հրատարակվեց լրագրող-ուսումնասիրող Մուրադ Բարդաքչիի բավական քննարկվող գիրքը, որտեղ ներկայացված են Թալեաթ փաշայի անձնական արխիվում պահված և մինչ այս չհրապարակված մի շարք փաստաթղթեր, գրագրություն, նրա անձնական գրառումները: Բացի այդ, գրքում

առկա են նաև երիտթուրքական կուսակցության այլ հայտնի գործիչների անձնական արխիվներից վերցված փաստաթղթեր, գրառումներ և այլն: Չնայած, որ հեղինակն այս ամենը ներկայացնում է սուբյեկտիվ և ակնհայտ միտում պարունակող մեկնաբանություններով, այնուամենայնիվ, սա մի կարևոր սկզբնաղբյուր կարելի է համարել: Մասնավորապես գրքում առկա է Թալեաթի ձեռագրով գրված մի գրություն, որը վերնագրված է «Չայ որբերը», որտեղ նա նշում է, թե որ նահանգում քանի հայ որբ է բաժանվել մուսուլման ընտանիքներին:

Երզրումի նահանգ՝ 500
Ադանայի նահանգ՝ 90
Դիարբեքիրի նահանգ՝ 1800
Տրապիզոնի նահանգ՝ 2292
Սեբաստիայի նահանգ՝ 1500
Փանիկի գավառ՝ 561
Մարաշի գավառ՝ 25¹⁴¹:

Ենթադրելի է նաև, որ սա ամբողջական ցուցակը չի եղել, այլ ուղղակի Թալեաթը մուտքագրել է ստացված տվյալները նահանգներից, որոնք հետագայում լրացվել են, սակայն հենց միայն այն տողերը, որտեղ ցեղասպանության ճարտարապետներից մեկը նշում է մուսուլմաններին բաժանված հայ որբերի գոյության փաստը, ինչը լիովին տեղավորվում է Ցեղասպանության կանխարգելման կոմիտեի 5-րդ կետի շրջանակներում, համաձայն որի՝ ցեղասպանություն է համարվում մեկ էթնիկ, կրոնական խմբի երեխաներին բռնությամբ մեկ այլ խումբ տեղափոխելը¹⁴²:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 56-57:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 57:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 67:

¹⁴¹ Bardakçı M., Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, İstanbul, 2009, s.89.

¹⁴² <http://www.genocide-museum.am/arm/genocide.php>

2. Հայ երեխաների իսլամացմանը և թուրքացմանը ներգրավված են եղել նաև թուրքական հասարակության լայն շրջանակները. Հայոց ցեղասպանության տարիներին թուրքերը և քրդերը առևանգել են բազմաթիվ հայ մանուկների և իսլամացրել: Թուրքական կողմը, չկարողանալով ժխտել այս անառարկելի փաստը, միևնույն ժամանակ շրջանառության մեջ է մտցրել այն վարկածը, թե իբր «բարեգութ» մարդիկ, ուղղակի հումանիստական զգացումներից ելնելով՝ «փրկել» են աքսորյալ հայ երեխաներին: Կողմ չլինելով բացարձակ գնահատականների՝ հնարավոր ենք համարում ընդունել, որ երբեմն, խիստ սակավ դեպքերում կարելի է չբացառել նման վարկածը, բայց գերակշիռ դեպքերում, հայ երեխաներին խլել են բռնությամբ՝ նրանց իսլամացնելու, թուրքացնելու նպատակով և առաջնորդվել ոչ թե հումանիստական, այլ զուտ անձնական, նաև տնտեսական շահերով: Հասկանալու համար թուրքերի և քրդերի՝ աքսորյալ հայ երեխաներին «փրկելու» և իսլամացնելու շարժառիթները, մեր կարծիքով, ամենևին երկրորդական չեն իսլամա-թուրքական իրականության որոշ նրբերանգներ: Խլելով և ծուլելով հայ երեխաներին՝ թուրք և քուրդ գյուղացիները մի կողմից՝ ձեռք էին բերում ձրի աշխատուժ, մյուս կողմից՝ հատկապես հայ աղջիկ երեխաները համալրում էին նրանց հարեմները: Մի կարևոր նրբերանգ ևս՝ կապված իսլամա-թուրքական ամուսնական սովորույթների հետ, համաձայն որի՝ տղայի կողմն ուղղակի գնում է հարսին՝ նրա ծնողներին վճարելով որոշակի գումար: Ձեռք բերելով հայ աղջիկ երեխաներին, ինչպես ցույց են տալիս բազմաթիվ փաստեր, այնուհետև նրանց ամուսնացնում են իրենց տղաների հետ՝ այդպիսով խուսափելով նաև ամուսնական «գլխագին» վճարելու ծանր պարտականությունից: Ներկայումս Թուրքիայում ծայր առած «էթնիկ ինքնության ճգնաժամի» քննարկման շրջանակներում ի հայտ են գալիս նոր

փաստեր ցեղասպանության ժամանակ առևանգված հայ երեխաների, հատկապես աղջիկների մասին, որոնց և մուսուլմանների ամուսնության հետևանքով այսօրվա Թուրքիայում ձևավորվել է հայկական արյան որոշակի տոկոս ունեցող խառնածինների հոծ բանակ: Տարատեսակ շահախնդրություններից դրդված թուրքերը և քրդերը բավական թվով հայ երեխաներ էին առևանգել, «փրկել», և այս երևույթը բավական մեծ ծավալներ էր ընդգրկել: Ինչպես նշվում է ցեղասպանությունը վերապրած մտավորական Վահան Մինախորյանի արժեքավոր գրքում. «Հայու երեխայ ունենալը մի մարմաջ էր դարձել. ամեն մարդ ուզում է մեկը ունենալ»¹⁴³: Ի դեպ, նշված գրքում մեկ այլ տեսակետ էլ է հնչում, համաձայն որի ռուսական զորքերի մոտալուտ հաղթանակի լուրը ստիպում էր շատ մուսուլմանների «փրկել» հայ երեխաներին¹⁴⁴, որպեսզի «ապացուցեն» իրենց մարդասիրական մղումները և խուսափեն հնարավոր հաշվեհարդարից ու վրեժից:

Աքսորի ընթացքում հաճախ տեղի է ունեցել նաև երեխաների ստրկավաճառություն, ու խոսելով այդ մասին՝ ցեղասպանության ակամատես-վերապրող, հայտնի գրող Երվանդ Օտյանն իր «Անիծեալ տարիներ» գրքի մեջ նշում է. «Մանուկներու վաճառումը *սեղահանութեան ահռելի եղեռնին ամենէն զահանդեցնող (սարսափեցնող) դրուագներէն մէկն է: Երբեք կարելի չէ մարդկութեան աւելի մուսսացում մը երեւակայել*»¹⁴⁵:

Ցեղասպանության տարիներին բռնի իսլամացված հայ երեխաների և մասնավորապես նրանց ազատման հարցով զբաղվել է Ազգերի Լիգան, որի որոշմամբ ստեղծված հետաքննող հանձնաժողովի զեկույցում նշված են բավական ուշագրավ

143 Մինախորյան Վ., 1915 թականը. արհաւիրքի օրեր, Թեհրան, 2006, էջ 328:

144 Նույն տեղում, էջ 327:

145 Օտյան Ե., նշված աշխ., էջ 209:

փաստեր: «Հայ կանանց ու երեխաներին գերությունից ազատելու առնչությամբ ղեկավարվող ղեկավարումն էին թուրքական կողմից մշակված հարուցվող խոչընդոտների հետևանքով: Մասնավորապես, Բիստոնյա երեխաներին տարադրում էին մոռացության մասնել իրենց ծագումը, կեղծվում էին նրանց ծննդյան վկայականները, երեխաներին թուրքական անուններ էին տրվում: Թուրքական մանկացաններում մեծ թվով երեխաներ կային, որոնք ներկայացվում էին որպես Բուրդ, սակայն իրականում նրանք հայեր էին: Նույն ղեկավարությունները հարուցվում էին նաև գերյալ Բիստոնյա կանանց հայտնաբերելու և ազատագրելու հարցում: Ինչպես նշվում է Հիմնական համաձայնագրի զեկույցում, զսնել նրանց գրեթե անհնարին էր, քանի որ «այդ հանցանքին մեղսակից էր ողջ ժողովուրդը» (ընդգծումը մերն է- Ռ.Մ.)»¹⁴⁶:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ որբերի բռնի իսլամացումը կրել է պետական քաղաքականության բնույթ և գտնվել թուրք ամենատարբեր բարձրաստիճան ղեկավարների ուշադրության կենտրոնում: Բացի այդ, հայ որբերի բռնի իսլամացման մեջ չափազանց մեծ դեր են ունեցել նաև մուսուլմանական հասարակության տարբեր շերտերը:

Որբ հայ երեխաների ողիսականը՝ գրականության նյութ

Հայ որբերի դաժան ողիսականների և բռնի իսլամացման մասին ևս վերջին շրջանի թուրքական/թուրքերեն փաստագրերով ևս արվեստական գրականության մեջ մի շարք օրինակների ենք հանդիպում: Դրանցից է 2005 թվականին Թուրքիայում տպագրված «Ա.Բ.» անունով երեխայի աքսորի հուշերը» գիրքը, որը գրվել է ցեղասպանության ակամատես-վերապրողի հուշերի հիման վրա: 1980թ. Ավստրալիայի Սիդնեյ քաղաքում

բնակվող Մանվել Քրքյաշարյանը ցեղասպանության և դրան հաջորդած տարիներին իր ապրած կյանքի մասին հիշողություններ է ծայնագրել և ավելի ուշ՝ 2005թ. թուրք հայտնի հրապարակախոս Բասքըն Օրանը (ծնվ. 1945թ.) այն պատրաստել է հրատարակության: Գրքում տեղ է գտել նաև Մանվել Քրքյաշարյանի հուշերի ծայնագրության խտասկավառակը, որտեղ նա բարբառային թուրքերենով պատմում է իր ողիսականը: Ինքնապատմության հասակում Մանվելն իր ընտանիքի հետ բռնում է աքսորի ճամփան, որի ընթացքում տեսնում է մոր՝ Սարիամի ինքնասպանությունը, հոր՝ Ստեփանի մահը, իրենց քարավանի սպանող և այլ սարսափներ: Հրաշքով փրկվելով՝ իննամյա երեխան ենթարկվում է անասելի տառապանքների՝ մեկ վաճառվելով ստրուկների շուկայում, մեկ «որդեգրվելով» տարբեր մուսուլմանների կողմից և, ի վերջո, տասը տարի դեգերելուց հետո, գտնում է իր ազգականներին: Գրքի կազմող Բասքըն Օրանը իրավացիորեն նկատում է, որ փոքրիկ երեխան ուղղակի ենթագիտակցորեն փնտրել է իր արմատները, իր ազգականներին և վերջապես գտել նրանց¹⁴⁷: Այս պատմությունը մեկն է տառապանքի այն հազարավոր օրինակներից, որոնց հայ երեխաները ենթարկվել են Հայոց ցեղասպանության տարիներին, սակայն Մանվել Քրքյաշարյանի հուշերի, թերևս ամենակարևոր, առանձնահատկությունը ապրած վախի խորքային պատկերումն է: Այսպես, ցեղասպանությունից տասնամյակներ անց Ավստրալիայում բնակվող արդեն յոթանասունչորսամյա Մանվել Քրքյաշարյանը որոշում է իր հուշերը ժապավենին հանձնել, սակայն նույնիսկ առաջացած տարիքը և Թուրքիայից հազարավոր կիլոմետրերի հեռավորությունը նրա միջից չեն հանել վախի այն ահռելի զգացումը, որը նա ձեռք է բերել 1915-ին: Սկսելով պատմությունը՝ նա վախենում է ասել իր ամբողջական անուն,

¹⁴⁶ Պարսամյան Ս., Միրզոյան Ա., Ազգերի լիզայի փաստաթղթերն ապացուցում են Հայոց ցեղասպանության փաստը, http://www.genocide-museum.am/arm/g_brief_09.php

¹⁴⁷ Oran B., "M.K." Adli Çocuğun Tehcir Anıları: 1915 ve Sonrası, İstanbul, 2005, s.14.

ազգանունը, այլ նշում է դրանց միայն սկզբնատառերը՝ «Իմ անունը Մ. Ք. է»¹⁴⁸։ Գրքում նշվում է նաև, որ Մանվելը մինչև կյանքի վերջը ամեն գիշեր մղձավանջային երազներ է տեսել, արթնացել, ստուգել տան դռները, պատուհանները, երեխաներին, թոռներին։ Սա կրկնվել է ամեն օր գիշերը ժամը 2-ին և դրա բացատրությունն այն է, որ 1915-ին աքսորի ժամանակ, օրերից մի օր, հենց գիշերվա 2-ին է, որ արթնանալով՝ իննամյա Մանվելը իր կողքին տեսել է մահացած հորը և այդ մտապատկերը մինչև կյանքի վերջ ուղեկցել է նրան։ Մանվել Քրքյաշարյանը, լինելով մուսուլմանական գերության մեջ՝ ոչ միայն պահել է քրիստոնյա լինելու գիտակցումն ու ձգտել գտնել իր ազգականներին, այլև փորձել է ինչ-որ կերպ, ավելի շատ՝ խորհրդամշական, շարունակականություն ապահովել իր կյանքի 1915-ին նախորդած և հաջորդած շրջանների միջև։ Ահա հենց այդ նպատակով էլ Մանվել Քրքյաշարյանը տարիներով փնտրում և, ի վերջո, Կիպրոսում գտնում է իրենց նախկին հարևանի աղջիկ Զարուհուն, որին Մանվելի մայրը, դեռևս 1914 թվականին, նրա ծնվելուց հետո ոչ պաշտոնական խոսքկապ¹⁴⁹ է արել այն նպատակով, որ հետագայում աղջկան ամուսնացնի իր որդի Մանվելի հետ։ Ցեղասպանությունից ավելի քան քսան տարի անց՝ 1937 թվականին, Մանվելը Կիպրոսում ամուսնանում է Զարուհու հետ և այդպիսով՝ հեռակա կարգով, կատարում մոր իղձը։ Հետագայում՝ արդեն 1968թ., Քրքյաշարյանները ընտանյոք հանդերձ հաստատվում են Ավստրալիայի Սիդնեյ քաղաքում, որտեղ Մանվելը ապրում է մինչև 1997 թվականը և մահանում 91 տարեկան հասակում։

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 14։

¹⁴⁹ Ժողովրդի մեջ այս երևույթը երբեմն անվանում են «բաշխարթմա» (իայերեն՝ օրորոցախազ), որը թուրքերեն beşik kertme այսինքն՝ օրորոցից նշանված բառակապակցության աղավաղված ձևն է։

Մահանալուց առաջ Մանվելը ասում է. «Ես դեռ է մահանալի ինը տարեկանում և աղբաձև տարիները Աստու բարեհաճությունն է իմ նկատմամբ»։ Գրքի կազմող Բասքըն Օրանն իր ընդարձակ նախաբանում ենթատեքստերում կամ բացահայտ ընդհանրացումներ է անում ցեղասպանության հարցի շուրջ, փորձում անուղղակիորեն ներկայացնել թուրքական պաշտոնական տեսակետները, սակայն գրքի իրական արժեքը՝ վերապրած Մանվել Քրքյաշարյանի պատմություններն են, առանց մեկնաբանությունների։ Նա իր պատմությունը սկսում է իրենց ընտանիքի տեղահանության նկարագրությամբ և դեպքերի բնական շարունակականությունը մի փոքր խախտելով է ներկայացնում իրադարձությունները։ Մանվելի խոսքից պարզ է դառնում, որ իրենց քարավանը ուղղվել է դեպի Տեր-Զոր և մանրամասնորեն նկարագրում է Ռես-ուլ-այն մահանգում տեղի ունեցածները։ Քրքյաշարյանի պատմության մեջ շատ է խոսվում նրանց քարավանը ուղեկցող չեչենների մասին, սակայն պետք է ենթադրել, որ դրանք հյուսիսկովկասցի մուսուլմաններն են, առավելապես, չերքեզները, որոնց համախմբին նա երբեմն անվանում է չեչեններ, երբեմն՝ չերքեզներ։ Մանվելը նկարագրում է չեչենների վայրագությունները. «Վերջապես գարուն եկավ (խոսքը 1916 թվականի գարնան մասին է - Ռ.Ս.)։ Այս չեչենները ցերեկները օրջում էին գաղթականների մեջ և իրենց նկատած գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին գիտեք զալիս, փախցնում էին։ Մի հայ կին Ասվաժաուունջ էր կարդում և մի չերեզ նրան հարցրեց. «Էդ ի՞նչ ես կարդում, ա՛յ կին», «Ասվաժաուունջ», - դառա՛սխանեց կինը։ «Ի՞նչ է գրված», - հարցրեց չերեզը, «Աստու խոսքը», - ասաց կինը։ «Տուր տեսնեմ այդ գիրքը ինձ», - ասաց չերեզը և վերցնելով Ասվաժաուունջը՝ սկսեց դառնել ու հողին նետել նրա էջերը։ «Սա՞ էր ձեզ փրկելու», - վիրավորական ասաց նա»¹⁵⁰։

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 47-48։

Մանվել Քրքյաշարյանի գրքում բազմաթիվ են այն նկարագրությունները, որտեղ հասարակ մուսուլման ժողովուրդը քալանում է անպաշտպան գաղթական հայերին. «Ոմանք հեն էին մնում և փառավանհ եսկից եկող չեքեզները կրկին նրանց ստուգում էին, որոնց, եթե նրանց մոտ փող լիներ՝ վերցնեին: Եթե գաղթականները այլևս չէին կարողանում ֆայլել, փառավանհ եսկից եկող արաբները մահակներով հարվածում էին նրանց գլխին, վերցնում հագուստները և նրանց մերկ թողնում: Իհարկե, մահակի հարվածն ունեւուց և այդ ցրտին մերկ մնալուց հետո ատրելն այլևս անհնար էր»¹⁵¹:

Մանվելի մոտ վառ է մնացել մոր ինքնասպանության պահը, որը նա գրքում պատմում է երկու անգամ: Աքսորի ճանապարհին անվերջ քայլելուց ուժասպառ դարձած մայրը նախընտրում է ինքնասպան լինել. «Մայրս այլևս չէր կարողանում ֆայլել, ոտները ուռել էին, մեր կողմից մի գես էր հոսում՝ Մուրադը (նկատի ունի Եփրատը կամ դրա վտակներից մեկը - Ռ.Ս.): Մայրս ասաց հորս. «Առավոտյան ինձ այս գետի ափ տար, նետվեմ ջուրը: Մեկ է, եթե մնամ, արաբները ինձ չարչարելով կտղանեն (ըստ երևույթին, նկատի ունեն նաև բռնաբարվելու հավանականությունը - Ռ.Ս.)»: Սակայն հայրս չհարավ, չէր ուզում թանել: Մայրս ասաց, որ եթե չհանի՝ կանիծի: Մենք մի համերկացի ունեինք, որը երկու զավակ ուներ՝ մեկը տղա, մյուսը աղջիկ: Տղան իմ դասընկերն էր: Անունը Եզնիկ էր, հիշում եմ: Այս մարդը մորս իր հետև գցեց, ես էլ նրանց հետ, որոնցից թանել գետի ափ: Տեր հայր կանչեցինք: Մայրս հաղորդություն ստացավ, այնուհետև մորս այդ մարդու հետ գետի ափ տարանք: Դեմքս մի կողմ թեքեցի, որոնցից չեսես, թե ինչդես է մայրս իրեն ջուրը

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 51:

նետում: Մայրս իրեն ջուրը նետեց: Թեքվեցի մայեցի, ա՛խ մայրս: Մորս գետը թանում էր»¹⁵²: Մոր մահից հետո փոքրիկ Մանվելը ապրում է նաև երկրորդ ցնցումը. «Ժողովուրդը շարունակում էր ֆայլել: Գնում էինք, սակայն ո՞ւր: Սոված, ծարավ: Վերջապես մի տեղ հասանք, դադար սկսեցինք: Այնտեղ արաբները հաց, բլղուր էին բերում և փոխանակում հագուստների հետ: Իմ ոտքին մի զույգ կարմիր կոշիկ կար: Դրանք մի թաս բլղուրի հետ փոխանակեցինք: Հաջորդ օրը ճանապարհը շարունակեցինք: Մի տեղ կրկին դադար սկսեցինք և գիշերը այնտեղ քնեցինք: Առավոտյան կողմ զարթնեցի տեսա, որ հայրս մահացել էր»¹⁵³:

Մանվել Քրքյաշարյանը աքսորի ճանապարհի բոլոր զրկանքների ու սարսափների կողքին ականատես է եղել նաև ստրկավաճառության բազմաթիվ օրինակների և հենց ինքն էլ վաճառվել է նման կերպով: Մասնավորապես՝ նրանց ուղեկցող չեչենները սկսել են այդ վայրերում բնակվող արաբների հետ բանակցել հայ երեխաներին և կանանց վաճառելու հարցի շուրջ: «Մեկ էլ տեսանք արաբները չեչենների հետ միասին սկսեցին ժողովրդի մեջ օրջել: Նրանք սկսեցին զննել տղա և աղջիկ երեխաներին: Նրանց, որոնց հավանում էին, ասում էին չեչենին. «Ես ուզում եմ այս երեխային վերցնել»: Չեչեններն էլ թարգմանություն էին անում, որովհետև նրանք արաբներն, չեչեններն և թուրքերն գիտեին: Երեխայի մորը և հորը, կամ էլ տիրոջը ասում էին. «Այս երեխային սկսեք այս արաբին, առանց այդ էլ դուք, ա՛յ անհավասներ, մեռնելու եմ»: Երեխաների տերերից ոմանք համաձայնվում էին, ոմանք՝ ոչ: Երբ արաբը վերցնում էր երեխային՝ չեչենն էլ արաբից գանձում էր միջնորդավճար»¹⁵⁴:

Աքսորի ճանապարհի մի հատվածում Մանվելը, այլևս ի վիճակի չլինելով քայլել, որոշում է մնալ այդ վայրում: Քիչ անց

¹⁵² Նույն տեղում, էջ 51-52, 54-55:

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 53-54:

քրդերը և չեչենները սպանում են այնտեղ մնացած հայ գաղթականների մի մասին, իսկ երեխաներին բաժանում իրար մեջ: Մանվելին մոտակա գյուղից մի քուրդ է վերցնում և ցանկանում տանել իր տուն, սակայն ճանապարհին միտքը փոխում և որոշում է թալանել Մանվելին: Որք մնացած իննամյա հայ երեխայի մոտ բացի հագուստներից ուրիշ ոչինչ չի լինում և այդ քուրդը վերցնում է Մանվելի շորերը, իսկ նրան կիսամերկ թողնում ճանապարհին: Դրանից հետո Մանվելը մնում է միայնակ և պատսպարվում մի քարանձավում, որտեղ հաջորդ օրը նրան գտնում է մոտակա գյուղից մի մուսուլման և տանում իր տուն: Օրեր անց հարևան Սարմըսաք գյուղից, որն այսօր գտնվում է Սիրիայի և Թուրքիայի սահմանին, մի քանի քուրդ են գալիս և վերցնում Մանվելին որպես աղախին: Գյուղի ճանապարհին Մանվելը տեսնում է սպանված կամ կիսամեռ մարդկանց և հասկանում, որ դա իրենց քարավանն էր, որին չեչենները բերել և հանձնել էին քրդերին, որոնք էլ հայ գաղթականների շորերը թալանելուց հետ բոլորին սպանել էին¹⁵⁵: Նույն օրվա երեկոյան, երբ Մանվելին տանում են Սարմըսաք գյուղը, սկսվում է մի իրարանցում. «Մեկը ֆրդերեն բղավում էր հասն'ֆ, հասն'ֆ, օզնե'ֆ: Բոլորը վազում էին ծայնի ուղղությամբ: Պարզվում է, որ ֆուրդը տեսել է 14-15 տարեկան լիովին մերկ մի հայ տղասանու, որը տղասահաբար ողջ էր մնացել տղամորի ժամանակ: Գյուղացիները գնացին և ֆարկոծելով տղանեցին տղասանուն»¹⁵⁶: Մեկ օր այդ գյուղում մնալուց հետո, առավոտյան, Մանվելին վերցրած քուրդ գյուղացու երկու երեխաները՝ տղա և աղջիկ, նրան գյուղից դուրս են տանում և հարձակվում վրան, որպես-գի խլեն նրա միակ «հարստությունը»՝ շալվարը և վարտիքը:

155 Նույն տեղում, էջ 60:

156 ՆՈՒՆ ԽԵՂՈՒՄ:

Մանվելը ստիպված է լինում նրանց տալ իր վերջին շորերը և երեխաները վերադառնում են գյուղ, իսկ Մանվելը մորեմերկ մնում է ճանապարհին: Քիչ անց այդ ճանապարհին նա տեսնում է մի քուրդ տղամարդու, որի կողքին կար հաճընցի մի հայուհի: Մանվելի աչքի առաջ քուրդը ձեռքին եղած մահակով խփում է կնոջ գլխին և գետին զցելուց հետո մի քանի անգամ դանակահարելով՝ սպանում, այնուհետև վերցնում նրա շորերը և գնում: Մանվելը մոտենում է սպանված հայուհուն և նստում կողքին: Այդ ժամանակ նրանց կողքով են անցնում չորս քուրդ կանայք, որոնցից ամենաերիտասարդը վերցնելով քարի մի կտոր՝ ցանկանում է հարվածել Մանվելի գլխին և սպանել նրան, սակայն մյուսները չեն թողնում, իսկ նրանցից մեկը Մանվելին է տալիս իր երեխայի շորերից մի կտոր, որպեսզի նա ծածկվի: Այդ նույն կինը Մանվելին վերցնում է իր հետ և տանում է իրենց գյուղ՝ Հայաք, որտեղ էլ որոշ ժամանակ ապրում է Մանվելը¹⁵⁷: Նկարագրված տեսարանները լավագույնս փաստում են, որ մուսուլմանական հասարակության տարբեր շերտերի և տարիքային խմբերի ներկայացուցիչներ են ընդգրկված եղել ցեղասպանության իրականացման գործում: Ջարհուրելի է այն հանգամանքը, որը ընդամենը հագուստի համար շատ քրդեր, թուրքեր հեշտությամբ սպանել են հայերի: Այս բոլոր սարսափների միջով անցնելով և հրաշքով փրկվելով՝ Մանվելը ապաստանում է այդ քրդական գյուղում, աշխատում գյուղացիների տներում որպես աղախին, սակայն ամենաուշագրավն այն է, որ ամեն հնարավորություն օգտագործում է իր ազգակիցներին գտնելու համար: Տառապանքների տասը տարիների ընթացքում ազգային և կրոնական ինքնագիտակցությունը

157 Նույն տեղում, էջ 61-62:

պահպանելու հարցում Մանվելի համար կարևոր դեր է խաղացել քրիստոնեական դաստիարակությունը. «*Երբեք չէի մոռանում «Հայր մերը» ասել, շարունակ կրկնում էի այն*»¹⁵⁸: Փոքրիկ երեխայի մեջ հայությունը ասոցացվել է քրիստոնեության հետ և նա զգուշորեն սկսել է իր շրջապատում հետաքրքվել, թե որտե՞ղ կան քրիստոնյաներ, որպեսզի այդ միջոցով գտնի նաև իր ազգակիցներին: Ի վերջո, փնտրտուքները Մանվելին հասցնում են Մոսուլ և տեղի հայկական եկեղեցու քահանան, վերցնելով նրա տվյալները՝ խոստանում է օգնել: Եվ իրոք, որոշ ժամանակ անց պարզվում է, որ Մանվելի ազգականներից մի քանիսը գտնվում են Հալեպում և շուրջ տասը տարի տառապելուց ու դեգերելուց հետո նա, ի վերջո, գտնում է ազգականներին: Այնուհետև Մանվելը իմանում է, որ իր երկու քույրերից մեկը՝ Օժենը, Կիպրոսում է, իսկ մյուս քույրը՝ Սիրուհին՝ ԱՄՆ-ում: 1925թ. Մանվելը գնում է Կիպրոս, հաստատվում այնտեղ, ամուսնանում, երեխաներ ունենում և արդեն 1968թ. տեղափոխվում է Ավստրալիա: Արժե հավելել, որ իր ազգականներին փնտրելու և գտնելու կամքը Մանվելին ուղեկցում է ամբողջ կյանքում և 1985թ., արդեն յոթանասունինամյա Մանվելը այցելում է ԱՄՆ-ում գտնվող քրոջը՝ Սիրուհուն, որին վերջին անգամ տեսել էր 2 տարեկան հասակում:

Ցեղասպանության ականատեսները և նրանց սերունդները ոչ բոլորն են կարողացել կամ համարձակություն ունեցել գրի առնել իրենց վերապրածներն ու իմացածները, ուստի հաճախ լռել են, սակավ դեպքերում՝ դիմել ուրիշներին: 2008 թվականին Թուրքիայում տպագրվեց «Սարգիսը այս հողերը սիրում էր» վերնագրով մի հուշագրություն, որտեղ Գերմանիայում բնակվող

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 82:

հայազգի Սարգիս Իմասը վերապատմում է ցեղասպանության մասին իր ընտանիքի հուշերը: Իր գրի առած նյութերը նա ուղարկում է թուրք լրագրող և հրապարակախոս Ֆարուք Բիլդիրիջիին՝ խնդրելով խմբագրել և հրատարակության պատրաստել դրանք: Սարգիս Իմասի և Ֆարուք Բիլդիրիջիի միջև հաստատվում է նամակագրական և հեռախոսային կապ ու թուրք լրագրողը ստանձնում է հուշերի հրատարակման գործը, սակայն, ցավոք, մինչև գրքի տպագրվելը Սարգիս Իմասը վախճանվում է: Չնայած նրան, որ գրքի կազմողն առաջաբանում որոշ համահավասարեցնող մեկնաբանություններ է արել և փորձել է հատկապես վեր հանել Սարգիս Իմասի հուշերում առկա բարեկամության, եղբայրության կոչերը, սակայն, այնուամենայնիվ, գիրքը նախ թուրք գրականության հուշագրական ժանրի մեջ ավելացնում է հայկական թեատիկայով գրված ստեղծագործությունների թիվը և, բացի այդ, ունի աղբյուրագիտական արժեք ցեղասպանության պատմության համար:

Սարգիս Իմասի մայրական պապը՝ Ասատուրը, Խարբերդի շրջանի Քոնաքալմազ գյուղի ջրաղացպանն է եղել և հենց այդ հանգամանքն էլ նրան փրկել է աքսորից: Ասատուրը կնոջ մահից հետո հիմնականում բնակվել է գյուղից դուրս գտնվող ջրաղացում և երբ ոստիկանները ներխուժել են գյուղ ու բոլորին տեղահանել՝ նա գյուղում չի եղել: Նրա ընտանիքը՝ մայրը, աղջիկը՝ յոթամյա Շուշանը, տղան՝ երեքամյա Անդրանիկը գյուղի մյուս բնակչության հետ բռնել են աքսորի ճամփան և տարվել դեպի Մադեն քաղաք: Նույն օրվա երեկոյան, անվերջ քայլելուց ուժասպառ Ասատուրի յոթանասունամյա մայրը խնդրել է իրենց ուղեկցող ոստիկանից սպանել իրեն, քանի որ այլևս չէր կարողանում քայլել: «Ընդառաջելով» տարեց կնոջ խնդրանքին՝ ոստիկանը հենց թռռների աչքի առաջ «մարդա-

սիրաբար» սվինահարում է նրան և արյունաշաղախ դիակը թողնում ճանապարհին¹⁵⁹։ Երկու մանկահասակ երեխաները մնում են տատի անշունչ մարմնի կողքին և չեն հասկանում, թե ինչ է տեղի ունեցել։ Մինչև ուշ գիշեր երեխաները փարված տատի մարմնին՝ խնդրում են նրան վեր կենալ և շարունակել ճանապարհը, քանի որ քարավանը գնացել է, իսկ իրենք մնացել են միայնակ։ Այդպես մինչև առավոտ երկու երեխաները տատի մարմնի կողքին կուչ եկած սպասել են՝ ցրտից դողալով։

Առավոտյան կողմ Շուշանը եղբոր հետ ստիպված սկսում է շրջել անծանոթ վայրերում՝ ուտելիք գտնելու հույսով։ Երբ հասնում են մոտակա գետակին, նրանց դիմաց են դուրս գալիս երեք քուրդ տղամարդ։ Տեսնելով անպաշտպան երեխաներին՝ քրդերն սկսում են իրար մեջ ինչ-որ բան խոսել։ Հետագայում պարզվում է, որ Մադեն քաղաքում բնակվող զինվորական բժիշկ Սամի բեյը այս քրդերին պատվիրել է գտնել յոթ-ութ տարեկան աքսորյալ հայ աղջիկ երեխա, որպեսզի նա դառնա իր երեք տարեկան աղջկա ընկերուհին։ Սրա դիմաց բժիշկը խոստացել է վճարել քրդերին։ Եվ ահա տեսնելով Շուշանին և Անդրանիկին՝ քրդերը հասկացել են, որ գտել են իրենց պատվերը, սակայն նրանց պատվիրված է եղել միայն աղջիկ երեխա, ուստի երեքամյա Անդրանիկը հարկավոր չէր։ Այդ պահին տեղի է ունենում մի դեպք, որի մասին հիշողությունը ամբողջ կյանքում ուղեկցելու էր Շուշանին. մինչ քրդերից երկուսը խոսում էին իրար հետ, երրորդը մոտենում է երեխաներին. «Այդ ընթացքում կաճահասակ երրորդ մարդը մոտեցել էր երեխաներին։ Առանց Շուշանին մի բան ասելու, բռնելով փոքրիկ Անդրանիկի ձեռքից կողտորեն *ֆառ* սվեց *ֆիչ* այն կողմ *հոսող գետի մոտ*։ Երեխայի գլուխը մտնեց ջրի մեջ և այդպես որոշ ժամանակ սղասեց։

Անդրանիկը թռչնի ծագի տես գալարվում էր։ Շուշանը սարսափահար էր. ոչ կարողանում էր բղավել, ոչ էլ փախչել։ Առանց շարժվելու, հետևում էր եղբոր մահը։ Մարդը իրական մարդաստան էր, նրա համար իր սիրուն եղբայրը ոչ մի արժեք չուներ։ Սղանությունը կասաբելիս այնքան հանգիստ էր, ասես անում էր աշխարհի ամենաբնական, ամենահասարակ գործը։ Ակնհայտ էր, որ առաջին անգամը չէ, որ մարդ էր սղանում։ Երբ երեխան անձնազավ, նրա մարմինը դուրս բերեց ջրից և վրան ինչ հագուստ որ կար՝ հանեց։ Իսկ փոքրիկ մարմինը արդեն նրան չէր հետաքրքրում. վերցրեց ու շորեց ջրի մեջ»¹⁶⁰։ Այս անմարդկային տեսարանից քարացած Շուշանին ավազակները վերցնում և տանում են քաղաքում գտնվող մի մեծ տուն ու հանձնում մի մարդու, որը վճարում է մարդասպան քրդերին։ Դա զինվորական բժիշկ Սամի բեյն էր, որը Շուշանին վերցնում է իր տուն որպես որդեգիր և փոխում է նրա անունը՝ կոչելով Սուզան։ Ինչպես Սարգիս Իմասն է պատմում, Շուշանին այդ տանը լավ են վերաբերվել և նա այդտեղ է մնացել 5-6 տարի։ Տարիներ անց Մադեն այցելած շրջիկ հայ վաճառականներից մեկը նկատում է, որ երեխան հայերեն է հասկանում։ Իսկ մինչ այդ Շուշանի ջրաղացպան հայրը՝ Ասատուրը, շարունակ փնտրել է իր կորած ընտանիքը և այս շրջիկ վաճառականին ևս խնդրել, որ եթե իր երեխաներից կամ մորից լուր իմանա՝ իրեն հայտնի։ Խոսելով երեխայի հետ՝ վաճառականը հարցնում է նրա անունը, ինչին երեխան պատասխանում է, թե հիմա իր անունը Սուզան է, սակայն նախկինում իրենց գյուղում իրեն Շուշան էին կոչում¹⁶¹։ Վաճառականը այս լուրը հասցնում է Ասատուրին, որն էլ գնալով Մադեն քաղաք՝ այցելում է բժիշկ Սամի բեյին և ներկայացնում

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 19։

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 20-21։

¹⁵⁹ Bildirici F., Serkis Bu Toprakları Sevmiştii, İstanbul, 2008, s. 18.

իրավիճակը՝ խնդրելով իրեն վերադարձնել երեխային. «Պարոն, դու էլ ես հայր: Իմ կյանքում այս աղջկանից բացի ոչ ոք չի մնացել: Նա էլ ծեր ժողովի մի անդամն է: Ի՞նչ կլինի՝ խեղճ ու սկառ հորը իր զավակից մի բաժանեմ»¹⁶²: Բժիշկ Սամին տեղի է տալիս, սակայն նշում, որ երեխային Ասատուրին կտա միայն այն պարագայում, եթե աղջիկը ճանաչի նրան: Բժիշկ Սամին և Ասատուրը միասին գնում են տուն և Շուշանը տեսնելով, հորը՝ անմիջապես ճանաչում ու հայերեն «հայրիկ, հայրիկ» բղավելով, փաթաթվում է նրան: Այս տեսնելով՝ Բժիշկ Սամին Շուշանին վերադարձնում է հորը և նրանք գնում են Քոնաքալմազ գյուղ, որն արդեն շատ էր փոխվել. նոր մարդիկ էին տեր կանգնել հայերի տներին և ունեցվածքին: Մի քանի տարի անց, երբ Շուշանը մեծանում է՝ նրան ամուսնացնում են Խարբերդի թիւթ գյուղից հայազգի Մարտիրոսի հետ, որը ևս ցեղասպանությունից փրկված հայ երեխաներից է լինում:

Գրքում առկա է նաև Շուշանի խորթ մոր՝ Յեղսայի վերապրածները: Խարբերդի Նաջարան գյուղից Յեղսան ցեղասպանության ժամանակ կորցնում է ամուսնուն և փոքրահասակ աղջկա՝ Մարթայի հետ աքսորվում: Հետագայում Յեղսան իր հուշերում նկարագրում է աքսորի ճանապարհին տեղի ունեցած ստրկավաճառության տարբեր դրվագներ. «Ճանապարհին ցանկացած մոտուլման իր ուզած հայ կնոջը, աղջկան կարող էր հանգիստ վերցնել: Քարավանին ուղեկցող զինվորների ղեկավարին մի քանի գրոս տալով՝ ասես ծներուկ կամ սեխ ընտելու մեծ իր ուզած հայ կնոջը վերցնում, տանում էին մոտուլմանները»¹⁶³: Նմանատիպ ճակատագիր է բաժին հասնում Յեղսային, որին մի քանի գրոշով գնում է մի մոտուլման գյուղացի, հետո նրան

կրոնափոխ է անում և ամուսնանում հետը: Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ երկու ամիս իր «ամուսինը» համարված մարդու անունն անգամ չի հիշատակում Յեղսան իր հուշերում և ակնհայտ է, որ նրան տանջում են նաև բարոյական հարցերը. «Խառը զգացումների մեջ երկու ամիս անցկացրեցի, սակայն դրանք ինձ համար հարյուրամյակների չափ երկար թվացին: Թե ինչդեպ են այդ ամիսները անցել, միայն ես և Ասված գիտեմ: Ինքս ինձ անընդհատ ասում էի. «Միայն իմ մարմինն է տղծվում, հոգիս մասմափուր է մնալու»»¹⁶⁴: Այստեղ ի հայտ են գալիս նաև առևանգված և բռնությամբ մոտուլմանի կին դարձած հայուհիների վերինտեգրման խնդիրները, թե ինչպե՞ս են նրանք առևանգիչ-մարդասպանի կինը լինելուց հետո վերադառնալու իրենց նախկին միջավայր: Ահա հենց այս մտորումներն են, որ շատ հայուհիների, նույնիսկ հնարավորության դեպքում, հետ են պահել մոտուլմանական գերությանից ազատվելու ռեալ հնարավորությունները օգտագործելուց: Յեղսան իր հետ է վերցնում նաև մանկահասակ աղջկան՝ Մարթային, որին ի պահ են տալիս նրա մոր մոտուլման «ամուսնու» ազգականներից մեկին: Որոշ ժամանակ անց հայ աղջիկ երեխային խնամքի վերցրած ընտանիքի տղամարդը բռնաբարում է նրան: Վերջինս մի կերպ հասնում է ամառային արոտավայրում գտնվող մոր մոտ, որից հետո նրանք փախչում ու ապաստանում են իրենց հեռավոր ազգական Ասատուրի ջրաղացում: Ավելի ուշ Յեղսան ու Ասատուրը ամուսնանում են, ունենում երկու երեխա, իսկ Մարթան գաղթում է Խորհրդային Հայաստան ու այստեղ ընտանիք ձևավորում:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 21:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 137:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 139:

Սարգիս Իմասի հուշերում նաև տեղ է գտել ուշագրավ մի տեղեկություն այն մասին, թե ինչպես ցեղասպանության ժամանակ Խարբերդի Թիլք գյուղից Ղազար Թորայանը իր մոր և քրոջ հետ մի քանի օր հերոսական դիմադրություն է ցույց տվել քուրդ ջարդարար խաժամուժին, սպանել շատերին և ինքն էլ մահացել զենքը ձեռքին՝ հերոսական մահով:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՆՈՐՕՐՅԱ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹՅԱՆ ԴՐԴԻՉ ՈՒԺ ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ

Մարդու իրավունքների կոպիտ ոտնահարումները, ազգային փոքրամասնությունների բռնաճնշումները, սոցիալական հակասություններն իրենց տարատեսակներով և դրսևորումներով միշտ էլ առկա են եղել ու պարարտ հող ունեցել հանրապետական Թուրքիայում: Եվ որպես այդ ամենի հակազդեցության փորձ, տարբեր ժամանակաշրջաններում գոյություն է ունեցել և երբեմն մեծ ծավալներ ընդգրկել, այսպես կոչված, «ավազակների և ավազակության» խնդիրը: Ավազակները մարդիկ էին, որոնք շատ դեպքերում սոցիալական կամ այլ բնույթի անարդարությունից դրդված՝ բարձրացել են լեռները և զբաղվել ավազակությամբ ու դրանով փորձել են տեր կանգնել ոչ միայն իրենց, այլև ճնշվող հասարակ ժողովրդի օրինական շահերին: «Բարի ավազակները», ի տարբերություն թալանչի-ոճրագործների, հասարակության լայն շերտերի մեջ ընդունվել են որպես հասարակ ժողովրդի շահերի պաշտպաններ, սոցիալական կեղեքումների դեմ պայքարող մարտիկներ և, ի վերջո, ժողովրդական վրիժառուի պատվաբեր անուն են ունեցել, ուստի և, ժողովուրդն էլ իր հերթին ավազակների այս «ռոբինհուդյան» տեսակին ցույց է տվել աջակցություն ու դրական վերաբերմունք և, հարկ եղած դեպքում, օժանդակել նրանց:

Ուշագրավ է, որ տարբեր աղբյուրներում հանդիպում ենք փաստերի, որոնք վերաբերում են հանրապետական Թուրքիայում գործունեություն ծավալած նաև հայ «ավազակների» և

հատկապես նրանց գործունեությանը ծախսել կամ իսլամացված հայ բնակչության շրջանում: Իհարկե, նման դեպքում, ինչպես և պետք էր սպասել, թուրքական աղբյուրները, այդ հայերի մասին խոսելով, անթաքույց միտումնավորությամբ, նրանց տալիս են «ահաբեկիչ» պիտակը, բայց փաստերի համակողմանի վերլուծությունը պարզում է, որ նրանք, ըստ էության, իրականում ավելի շատ ժողովրդական վրիժառուներ են և իրենց նպատակներն՝ իրագործելու ճանապարհին ստիպված են եղել համագործակցել, թերևս նույնիսկ անդամակցել նաև ծայրահեղական խմբավորումների: Նրանք երբեմն, իհարկե ոչ պատահական զուգադիպությամբ, գործել են այն վայրերում, որտեղ բնակվում են ցեղասպանության ժամանակ բռնի կրոնափոխված հայության սերունդներ և ամեն կերպ փորձել են կապեր հաստատել նրանց հետ, օգնել, սատարել, որպեսզի վերջինները հնարավորինս չհեռանան իրենց ազգային ակունքներից և նույնիսկ հաճախ կոչ են արել բացահայտել իրենց բուն էթնիկ պատկանելությունը:

Տարատեսակ փաստերի համադրումը մեզ թույլ է տալիս ասել, որ արդեն հանրապետական Թուրքիայում XX դարի երկրորդ կեսին գործած հայ վրիժառուների համար դրդիչ գործոն է դարձել Հայոց ցեղասպանության հիշողությունը: Մի շարք թուրք հետազոտողներ, անդրադառնալով վերը նշված խնդրին, հատկապես ուշադրությունը սևեռում են այն հարցի պարզաբանման վրա, թե այդ հայերը ինչի՞ց դրդված են դիմում նման գործողությունների և անդամակցում ծայրահեղական խմբավորումների: Ըստ նրանց բնորոշման և բառապաշարի՝ այդ «ահաբեկիչ, անջատողական, պառակտիչ գործողություններ անող» հայերը շատ հաճախ առաջնորդվում են վրեժխնդրության զգացումի թելադրանքով, որի պատճառը, թուրքական ձևակերպմամբ. «1915 թվականի հայերի տեղահանությունն է»:

Այս կարծիքն ապացուցելու է գալիս այն փաստը, որ ծայրահեղական կազմակերպությունների ձեռքակալված որոշ անդամների մոտից հայտնաբերվել են նաև պաստառներ, որոնց վրա գրված է եղել հետևյալ արտահայտությունը. **«Հայոց ցեղասպանության պատասխանը տալու եք»¹⁶⁵:**

Իր կյանքով և գործունեությամբ հատկապես հետաքրքիր է հայ «ավազակ» Օրհան Բաքըրը (իսկական անունն է Արմենակ Բաքըրջյան): Նա ծնվել է 1953 թվականին Դիարբեքիրում, ավելի ուշ, Ստամբուլի համալսարանում սովորելուն զուգընթաց, նա իր ընկերոջ՝ «Ակոս» թերթի նախկին գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքի հետ աշխատել է հայկական Սուրբ Խաչ վարժարանում որպես դասուսույց և հենց այդ տարիներին էլ նրանք ակտիվորեն զբաղվել ու հետաքրքրվել են Թուրքիայի արևելյան և հարավ-արևելյան շրջաններում ապրող քրդախոս, իսլամացված հայերի խնդրով¹⁶⁶: Ավելին, ինչպես հետագայում խոստովանել է Հրանտ Դինքը, նրանք բազմիցս այցելել են այդ տարածքները, հավաքել քրդացած հայ մանուկներին և բերել Ստամբուլ՝ Սկյութարի Սուրբ Խաչ վարժարանում հայկական կրթություն տալու¹⁶⁷: Արմենակը և իր համախոհ ընկերներն այդ տարիներին անդամակցել են ծայրահեղ ծախակողմյա խմբավորումներից մեկին և դրա համար թաքցրել են նաև իրենց հայկական անձնանունները, որպեսզի չվնասեն հայ համայնքին: Որոշ ժամանակ անց, Արմենակը որոշում է «բարձրանալ լեռները», այսինքն՝ դառնալ «ավազակ» և, հետաքրքրական է, որ նա արդեն «Ալի աղա» ծածկանունով հիմնականում գործել է Դերսիմ-Խարբերդ-Երզնկա շրջաններում և, ինչպես նշում են տարբեր աղբյուրներ, կարողացել է կապ հաստատել նաև տեղի ծախյալ

¹⁶⁵ **Ovunç B.**, Örgütlerin Ermeni Aві, www.haber7.com/artikel.php?artikel_id=134306.

¹⁶⁶ **Opçin T.**, “Kejisi Olmayan Bir Eşkiyaydı”, Chronicle, İstanbul, 2005, sayı 2, s. 102.

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 106:

հայերի հետ: Ինչպես հայտնի է, Հայոց ցեղասպանության տարիներին հազարավոր հայեր ապաստան են գտել Դերսիմի թուրք-ալեկների, զազաների մոտ¹⁶⁸: Հարկ է նկատել, որ բացի բնիկներից՝ հայերից, Դերսիմում բնակություն են հաստատել նաև զազաներ, քրդեր, որոնց շրջանում բավական տարածված է ալեխականությունը, ինչը ենթադրում է հանդուրժողականություն այս պատկանելությունը զգալիորեն տարբերել է ալեխ զազաներին Օսմանյան կայսրության մյուս շրջանների մուսուլմաններից, որոնց մեջ հաճախ գերիշխել է կրոնական մոլեռանդությունը, և այս ամենը վճռորոշ դեր է խաղացել 1915-ին աքսորյալ հայերին ապաստան տալու հարցում:

Անառարկելի մեծ է եղել Արմենակ Բաքըրջյանի վայելած սերն ու հարգանքը հիշյալ տարածաշրջանում, ինչի մասին հիշողություններ պահպանված են առ այսօր: Ժողովրդի կողմից նրա հանդեպ ջերմ վերաբերմունքը փաստում է, որ նա ընկալվել է ոչ թե որպես ահաբեկիչ, թալանչի, ավազակ, այլ՝ ժողովրդական վրիժառու, արդարության համար պայքարող մարտիկ: Արմենակ Բաքըրջյանը տարիներ շարունակ հետապնդման մեջ է եղել և 1980 թվականի մայիսի 13-ին՝ Խարբերդի նահանգի Քարաքոչան գավառում, ընկնելով ծուղակի մեջ, զոհվել է: Արմենակի մահից հետո իր ընկերները գաղտնի փախցրել են նրա աճյունը և, իր իսկ կտակի համաձայն, թաղել Ֆարաշ լեռներում: Նրա հուղարկավորությունը վերածվել է մեծ արարողության,

¹⁶⁸ Այստեղ ապաստանած հայերի մասին տարբեր աղբյուրներ նշում են տարբեր թվեր՝ 20 հազարից մինչև 40 հազար: Սրանց մի մասը տարիների ընթացքում ծուլվել է զազաների հետ և մեծապես կորցրել ազգային դիմագիծը, սակայն որոշ մասի մեջ դեռևս պահպանվում են ազգային-կրոնական նկարագրի նշույներ: Հայտնի է, որ զազաները հարգանքով են վերաբերվում հայկական քրիստոնեական սրբավայրերին, նրանց խոսվածքում երբեմն հանդիպում են կիսաաղավաղված հայերեն բառեր և այլն:

որին, ըստ տարբեր աղբյուրներում տեղ գտած փաստերի, մասնակցել են հազարավոր մարդիկ, ենթադրաբար, նաև մեծ թվով ծպտյալ հայեր¹⁶⁹: Սպանվելուց հետո անգամ թուրքական պետության թշնամանքը չի վերացել նորոյա հայ ֆիդայու նկատմամբ և նրա գերեզմանը երկու անգամ քանդել են, ոսկորները հանել, թափել դուրս, սակայն շրջակա բնակչության սերն ու հարգանքը այն աստիճան մեծ է եղել Արմենակի նկատմամբ, որ ամեն անգամ հավաքել են ոսկորները և կարգի բերել պղծված գերեզմանը:

Կայծեր Հայոց ցեղասպանության մոխիրներում

Հայոց ցեղասպանության մասին ուղղակի կամ անուղղակի պատմող թուրքերեն գրքերի մեջ առանձնահատուկ և յուրօրինակ տեղ է զբաղեցնում 2005 թվականին Ստամբուլում հրատարակված, դերսիմցի զազա հեղինակ Մուրադ Քահ-րամանի «Ճիշ» վեպը: Այն նվիրված է Դերսիմում արդեն XX դարանի «Ճիշ» վեպը: Այն նվիրված է Դերսիմում արդեն XX դարի երկրորդ կեսին տեղի ունեցած դեպքերին և թուրքական պետության ու ծայրահեղական շարժումների պայքարի պատմությանը: Մեզ համար գիրքը հատկապես հետաքրքրություն է ներկայացնում այն տեսանկյունից, որ այնտեղ խոսվում է հայ վրիժառուի՝ Արմենակ Բաքըրջյանի գործունեության մասին: «Ճիշ» փաստագեղարվեստական վեպում նաև բազմաթիվ անդրադարձներ կան ինքնությունը թաքցրած հայության խնդիրներին և նկարագրվում է նրանց վիճակը 1970-80-ական թվականներին: Հատկանշական է, որ թուրքիայում լայն տարածում և արձագանք չգտած վեպում բազմիցս կիրառվում է **Հայոց ցեղասպանություն** եզրույթը:

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

Այս ենթագլուխը «Կայծեր Հայոց ցեղասպանության մոխիրներում» ենթ անվանել նպատակ ունենալով ցույց տալ, որ 1915-ից տասնամյակներ անց էլ Հայոց ցեղասպանության մասին հիշողությունը մարդուն կարող է դրդել պայքարի՝ քաջ գիտակցելով, որ Թուրքիայի բռնապետական համակարգում, այն ի սկզբանե դատապարտված է անհաջողության:

«Գիշ» գրքում ընդամենը մեկ գլուխ է նվիրված հայազգի վրիժառու Արմենակ Բաքըրջյանի կյանքի որոշակի դրվագների պատկերմանը, սակայն մի քանի էջերի նկարագրության արդյունքում ընթերցողի առաջ վեր է հառնում հերոսի ամբողջական կերպարը: Գրքում հետաքրքիր և դրամատիկ զարգացումներով հագեցված են ներկայացված Արմենակ Բաքըրջյանի և Խարբերդի գյուղերից մեկի մզկիթի հոգևոր սպասավորի՝ իմամի հարաբերությունները: Պարզվում է, որ այդ իմամն իրականում ծպտյալ հայ քրիստոնյա է. նրա ամբողջ ընտանիքը զոհ է գնացել ցեղասպանության տարիներին և ինքն էլ, վիրավոր վիճակում, մի կերպ է փրկվել: Ամենահետաքրքիրն այն է, որ այդ իմամն իրականում հայ քահանա է, ով ցերեկները մզկիթում հանդես է գալիս որպես իմամ, իսկ գիշերներն իր տան նկուղում կառուցած գաղտնի եկեղեցում քահանայություն է անում: Հեղինակը՝ Սուրադ Քահրամանը, համառոտ ներկայացնում է նաև նրա անցյալը. «Վարդանյան: Խարբերդի Ջևայիրի և Հակոբի որբացած որդին»¹⁷⁰: Ապագա իմամին ցեղասպանության ժամանակ փրկում է Լալեշ անունով մի եզդի, որը ժամանակին եզդիների կոտորածից հետո փրկվել է՝ ընդունելով իսլամ: Սպանված հայերի դիակների միջից գտնելով 4-ամյա վիրավոր երեխային՝ Լալեշը խնամում է նրան, ապաքինում վերքերը և որդեգրում: Հեղինակը ընդամենը մեկ նախադասությամբ,

սակայն ողջ խորությամբ ներկայացնում է վերապրած հայ երեխայի հոգեվիճակը. «Մեկ *sarı cımarlı* երեխան մեկ կեսի է մայել և չի խոսել»¹⁷¹: Հետագայում Լալեշը նրան ուղարկում է ուսանելու հոգևոր դպրոցում, որի ավարտից հետո Վարդանյանը դառնում է մզկիթի իմամ, սակայն, միևնույն ժամանակ, խորը գիտելիքներ է ձեռք բերում Ավետարանի և եզդիների Սուրբ գրքի վերաբերյալ: Իմանալով երեք կրոններն էլ՝ Վարդանյանը գաղտնի պահպանում է հայ-քրիստոնեությունը, սակայն արտաքուստ լինում մզկիթի մուսուլմանական հոգևորական: Նա իր համար ստեղծում է երկու աշխարհ՝ արտաքին, որտեղ նա իմամ էր և ներքին, որտեղ նա հայ քահանա էր: Ուշագրավ է, որ նա վարել է նաև քրիստոնյա բարձրաստիճան հոգևորականին հարիր կենցաղ և անգամ պահպանել կուսակրոնությունն ու չի ամուսնացել, ինչը տարակուսանք է առաջացրել նրա մուսուլմանական շրջապատում: Այս ամենին զուգահեռ, Վարդանյանի մեջ վառ է մնացել ազգային ինքնագիտակցությունը և հենց դա է նրան ստիպել՝ վտանգելով իր հանգիստ, բարեկեցիկ կենցաղը՝ գաղտնի հանդիպել հայազգի վրիժառու Արմենակ Բաքըրջյանի հետ:

Սուրադ Քահրամանը հետաքրքիր է ներկայացնում Վարդանյանի և Արմենակի գաղտնի հանդիպման տեսարանը: Նախ նկարագրում է հայ ծպտյալ հոգևորականի անհամբեր սպասումներն իր տան նկուղում կառուցված գաղտնի եկեղեցում. «*Նրա սղասած հյուրը լռելության կողմից հեռադիմացում էր, ով փախել էր բանսից և հեռակա դատարարվել մահադատի: Սակայն ամենակարևորն այն էր, որ նա իր սեփական հայրենիքում անիծված մի ազգի լայնաբերդ և մարմնազուրկ զավակն էր*»¹⁷²: Վարդանյանը հյուրընկալում է Արմենակին, իր տանը ապաստան

¹⁷⁰ Kahraman M., Çiğlik, İstanbul, 2005, s.139-140.

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 141:

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 142:

տալիս նորօրյա հայ ֆիդայուն, հոգում նրա կարիքները, ապահովում սնունդով և հնարավորություն տալիս թաքնվել, հանգստանալ, բուժել վերքերը և, բացի այդ, նրան առաջարկում է նաև իր ֆինանսական աջակցությունը: Փաստորեն, այս ամենը հասարակ ժողովրդի և ֆիդայիների հարաբերությունների ու փոխօգնության մեզ ծանոթ ավանդույթների շարունակությունն է: Հեղինակը կարողացել է նաև շատ խորքային կերպով նկարագրել հայ հոգևորականի ակնածանքն ու սերը հայ ֆիդայու նկատմամբ. *«Դուռը թակեցին, բացելով դռան փականը՝ նա փաթաթվեց շեմին կանգնած երիտասարդին, բղավելով՝ «Արմենակ, Արմենակ, վերջապես ինձ մոտ եկար՝ ֆիդայիների ֆիդայի»¹⁷³:*

Նրանց հանդիպումները շարունակական են լինում, որոնց ընթացքում խոսվում է ազգային խնդիրների մասին: Վարդանյանը և Արմենակ Բաքըրջյանը հանդիպում են ընդհատակյա նկուղային եկեղեցում, զրուցում և բանավիճում տարբեր հարցերի շուրջ: Արմենակը ցանկություն է հայտնում, որ հոգևորականը վերադառնա իր իրական ինքնությանը և չթաքցնի իր ծագումը, սակայն ծպտյալ քահանան այդ առաջարկին համաձայն չի լինում. *«Բոլորս փլված մի լասի ենք նման, որդիս, սակայն մեզնից ոմանք ուղիղ են մնացել, ոմանք՝ ծռվել: Ինձ մի փորձիր վերադարձնել իմ իրական ինքնությանը: Ինձ հանգիստ թող: Ես մի ամբողջ կյանք լայնաբերել եմ, որդեսգի համակերպվեմ ինձ չղատկանող կեղծ կյանքի հետ»¹⁷⁴:* Այս ամենին Արմենակը հակադարձում է. *«Սակայն մինչև ե՞րբ ենք մեր սեփական արժեքները թափցնելու, որդես մի անիծված մեղք»¹⁷⁵:*

¹⁷³ Նույն տեղում, էջ 153:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 157:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 159:

Փաստորեն, կարող ենք արձանագրել, որ Արմենակ Բաքըրջյանը շարունակել է դեռևս ուսանելու տարիներին սկսած գործունեությունը, այն է՝ վերադարձնել Հայոց մնացորդաց իրենց ազգային ակունքներին:

Գրքից պարզ է դառնում, որ Արմենակին մտահոգել է նաև ցեղասպանության ժամանակ «փրկված» հայ որբերի և, մասնավորապես՝ տխրահռչակ թուրք զորավար Քազըմ Քարաբեքիրի՝ հայ որբերից կազմված «երեխաների բանակի» հարցը: Խոսելով հայ որբերի բռնի իսլամացման և ծուլման մասին, Արմենակն իր մտքերն է կիսել ծպտյալ հայ քահանայի հետ. *«Մի լասի լասկերացու երեխայի ներառիսարհը: Ինչ սարսափելի զգացում է իր մորը, քրոջը բռնաբարած, հորը սղանած մի դահձի կոճիկները ներկել, շորերը կարել, նրա հրամանի ներքո և նույնիսկ նրա հետ միասին իր սեփական ժողովրդի դեմ լայնաբերել»¹⁷⁶:* Արմենակի և ծպտյալ քահանայի վերջին հանդիպումից հետո, մի քանի ամիս անց, Արմենակը, Քարաբեքյան զավառում ընկնելով ոստիկանության ծուղակը՝ մինչև վերջ մարտնչում և հերոսաբար զոհվում է: Այս լուրը իմանալուց հետո ծպտյալ քահանան մեծ ցնցում է ապրում և որոշում է ամեն գնով այցելել Արմենակի շիրիմին, որը գտնվում էր զինվորների կողմից հսկվող Դերսիմի ռազմականացված տարածքում և, ըստ էության, փակ գոտի էր: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ Արմենակի մահից հետո ծպտյալ հայ քահանան որոշում է, ի վերջո, բացահայտել 70 տարի թաքցրած իրական ինքնությունը և այդպես այցելել Արմենակի շիրիմին: «Ճիշտ» գրքի հեղինակ Սուրադ Քահրամանը տպավորիչ է պատկերում ծերունու հոգում փոթորկող հույզերը և այն, թե նա ինչպես է ազատվում իր կեղծ անցյալից. *«Ամբողջ գիշեր ընդհանրապես չփնեց: Գաղտնի եկեղեցում մինչև առավոտ սղանված*

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 176:

փախսական երիտասարդի հոգու հանգստության համար աղոթք արեց: Առավոտյան կողմ Տանը եղած նավթն ու յուղը լցրեց բոլոր իրերի վրա: Նոր հագուստներ հագավ: Վզին կախեց մեծ խաչը: Ոսկից գլուխ սևերի մեջ տասվեց: Կլոր մորուքը ասես ղոկելով կտրեց և դրեց անկյունում: Ձեռքի լուցկին այրեց և տափեց նավթով տասված դռանը: Կարճ ժամանակում տունը բոցավառվեց»¹⁷⁷:

Հեռանալով գյուղից, ծպտյալ քահանան ուղղվում է դեպի Դերսիմ և երկար ժամանակ քայլելուց հետո հասնում է զինվորական մի անցակետի, որտեղ նրան հրամայում են կանգ առնել, սակայն ծերունին, ասես չլսելով հրամանը՝ շարունակում է քայլել: Անցակետում գտնվող զինվորները հրամայում են «Կանգ առ», «Հանձնվիր», սակայն անտեսելով նրանց բղավոցները՝ ծերունին իր յուրահատուկ բողոքն ու ըմբոստությունն է հայտնում 70 տարի թաքցրած և վախվորած կյանքի համար. «Երբորդ անգամ լսեց «կանգնիր, հանձնվիր» հրամանը: Շունչը հավաքեց և բղավեց դեղի այն կողմը, որտեղից լսվում էր հրամանը. «Ամբողջ 70 տարի է, ամեն օր հանձնվում եմ, բավական չէ...»: Դեռ խոսքերը չավարժած գիշերվա անդորրը խախտող հրազենի ձայներ լսվեցին և նա ընկավ գեսնին: Չնայած կրծքին սացած հրազենային վնասվածքին՝ կրկին ոտքի կանգնեց և փորձեց շարունակել քայլել: Սասկացող հրազենի կրակոցներից ճնալով, գեսնին թափվեց: Վզի խաչը վերցրեց ձեռքը, ցանկացավ համբուրել, սակայն չկարողացավ: Ձեռքերը թուլացած ընկան սառը հողին»¹⁷⁸:

Դրամատիկ այս ավարտը միևնույն ժամանակ հոգեբանական ուշագրավ մի տեսարան է, որը պատկերում է երկակի ինքնությամբ ապրող մարդու հույսերի վերջնական կորուստը

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 208:

¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 209:

և այդպիսով՝ նրա անկումը: Ուշագրավ է նաև, որ հայ վրիժառու Արմենակ Բաքըրջյանը, փաստորեն, եղել է շատ հայերի համար իրենց ազգային հպարտությունը սնուցող կարևոր աղբյուր, որի կորուստը շատերի համար մի նոր ցնցում է եղել:

Փորձելով էլ ավելի ամբողջական և համակողմանի ի ցույց հանել Արմենակ Բաքըրջյանի կերպարը, ստորև ցանկանում ենք թուրքերենից թարգմանաբար և մասնակի կրճատումներով ներկայացնել Ազատ Դեմիր անունով դերսիմցի հայի փոխանցած պատմությունը, որը տպագրվել է Ստամբուլի «Ակօս» շաբաթաթերթում: Գեղարվեստորեն շարադրված հոդվածը ևս մեկ անգամ փաստում է Արմենակ Բաքըրջյանի հանդեպ հասարակ ժողովրդի, և հատկապես հայության փրկված բեկորների, սերն ու հարգանքը:

«Մայիս ամիսն էր, այդ օրը նախիրը ուժ էինք տուն բերել: Երբ վերադարձանք, գյուղը կարծես ուրիշ լինեք: Գյուղամիջում մեր գյուղի ամենահեռաբնակներ կինը, մոտենալով ինձ, ասաց. «Ազա՛ս, ձեր տուն փախսականներ են եկել»: Ես արագ-արագ գնացի տուն կողմը: Տանը չորս հոգի էին. երկու՝ աղջիկ, երկու՝ տղա: Պեսությունը նրանց անվանում էր «ահաբեկիչ, ավազակ», իսկ տարածքի ժողովուրդը՝ «հեղափոխական»: Կուզը դուրս ընկած, հիվանդ և տարեց հայրս նույնպես իրեն տարօրինակ էր թափում: Նա, որ սովորաբար հազիվհազ էր կարողանում տեղից վեր կենալ, այժմ ուղղակի «սոստանում» էր հյուրերին: Նրանց համար մոտեցավ էր այդ տարի վաղ ծնած մեր այծի ուլին, ինքը բերել և իր մեթոդներով եփել: Սակայն ինքը, չնայած հյուրերի և ավագ քրոջ բոլոր ղեկավարմանը, ոչ միայն չէր ուտում, այլև անգամ սեղան չէր նստում: Մասկան հրճվածքը դեմքին՝ անընդհատ կրակին միս էր դնում, եփում, մատուցում, աղա հյուրերին հարցնում, թե էլ ինչի կարիք ունեն, և մեզ էլ հանձնարարում էր բերել տանը եղած բոլոր ուտելիքները: Ասես այս բոլորը բավարար

չէր, երբեմն-երբեմն էլ լսելու էր խմբի ղեկավար երիտասարդի գլուխը:

Ճաշեցին, թեյ խմեցին, և տունը շուտով վերածվեց հարսանիքի: Զույգները, բնակարանները, հեռախոսը հարցերը հաջորդում էին մեկը մյուսին: Խմբի ղեկավարի դեմքը ծանոթ էր թվում, կարծես մի տեղ տեսել էի: Հայրս նրա ձեռքը բռնած՝ կողքի սենյակ տարավ: Ուժ ու միտքս նրանց հետ էր: Սակայն դուռը հետևից փակված էր հորս ձեռնափայտով... Ներսից ծայր չէր լսվում, միայն լացանման մի հեկեկոց էր ականջիս հասնում: Խուճադահար լինելով՝ ամբողջ ուժով դուռը հրեցի և սենյակ մտա: Հայրս նրան առել էր ծնկներից՝ մի կողմից լուսն էր, մի կողմից լաց լինում: Ես այս տեսարանից աղոթաբար եղա: Ի՞նչ էր եղել հորս: Այս մարդն ո՞վ էր: Ամենակարևորը՝ որտեղի՞ց էր ծանաչում: Այդ տառիկ հուզումով և վախով բղավեցի. «Ի՞նչ է տեղի ունենում, հայրիկ»: Հայրս ասես ինձ չէր նկատում, վերացել էր: «Այստեղ ի՞նչ է կատարվում, հայրիկ, ինձ չե՞ս բացատրի», - կրկին բղավեցի ես: Հայրս ո՛չ զայրացավ, ո՛չ էլ արձագանքեց: Սրբեց արցունքները, ծխախոտից մի ծուխ փառեց, ձեռքի շաղկապով ինձ իր մոտ կանչեց և ասաց. «Ազատ, տղաս, այս երիտասարդը Օրհան Բաքըրն է (Ամենակ Բաքըրջյան - Ռ.Մ.)»:

1978 թվականին, երբ Օրհանը Բուքարի բանտում էր, ասանը հեռացնելու ղեկավարվելով Էդելան համալսարան էր ուղարկվել, որտեղից կազմակերպության¹⁷⁹ ընկերները նրան փախցրել էին: Այս փախուստի ընթացքում Օրհանին դիմադրող մի զինվոր սպանվել էր:

¹⁷⁹ Կազմակերպություն ասելով՝ նկատի ունեն TIKKO ծայրահեղ ծախսակողմյա կառույցը, որը զինյալ պայքար էր մղում թուրքական պետության դեմ և որի շարքերում էր Արմենակ Բաքըրջյանը:

Դեռից հետո մամուլում հրապարակվում էին Օրհանի նկարները, և ասվում էր, թե նա «ինչքան արժանավոր», «կատարյալ հայ ահաբեկիչ» է: Նրա նկատմամբ մահվան դատավճիռ էր կայացվել, և նրան ամենուր փնտրում էին՝ այն իրականացնելու համար: Այո, ես նրան ծանաչում էի թերթերում տպագրված նկարներից, սակայն, այնուամենայնիվ, չէի կարողանում ըմբռնել, թե ինչու էր հայրս արհասվում: Օրհանի հրամանով, ղաթաթաթված խումբը գյուղացիներից հեռանալու թույլտվություն խնդրեց՝ ամեն ինչի համար շնորհակալություն հայտնելով, առանձին-առանձին բոլորի ձեռքերը սեղմեցին: Օրհանը, որը համբուրեց հորս ձեռքը, մի կերպ գլուխն ազատեց նրա գրկից: Հայրս շփոթվեց էր, ասես աղոթում էր մի լեզվով, որը ոչ մեկը չէր հասկանում:

Հորս հետ երկար ժամանակ լուռ նստեցին: Զեռքի ցախով կրակը խառնելիս՝ կրկին այդ տարօրինակ լեզվով «Բինգյոլ» երգն էր երգում: Այդ տառիկն հայրս իմ իմացածը չէր. գեղեցիկ էր, արհաստվոր, սակայն, ամենակարևորն այն էր, որ առաջին անգամ էր այդ երգը երգում: Իսկ ես՝ նրա փամփնմամյա որդին, այդ երգը և դրա բառերն առաջին անգամ էի լսում: Այլևս չկարողացա համբերել, հորս երգն ընդհատեցի և հարցրի. «Հայրիկ, Աստուծո սիրուն, ի՞նչ է տեղի ունենում: Իմ ոչ մի հարցին չղախախտեցիր՝ հասկացա, սակայն այս լեզուն, որով երգում ես, ո՞ւմ լեզուն է, գոնե դա ասա»:

Հայրս երգն ավարտեց, օրջվեց, ինձ նայեց: Արցունքներն ասես լվացել էին նրա աչքերը: Այնպիսի գեղեցիկ և անկեղծ մի հայացք մեռեց, որ այդ տառիկ երբեք չեմ մոռանա: Շրթունքներին թույլ ժոյհ երևաց. «Տղաս, սա մեր լեզուն է», - ղաթաթաթանք նա և հետո ասես դեմքին թախիծ իջավ, լռեց:

Չնայած իմ համառ ղեկավարմանն և նույնիսկ բարկանալուն՝ ոչինչ չասաց: Միայն տեղից ուղղվելով, նայեց երեսիս և ասաց. «Ազատ, մի օր եղ ամեն ինչ կղատես, այդ օրը անդամաքցվելու է»:

Դրանից բավական ժամանակ անցավ: Գարնանը հաջորդեց ամառը, դրան էլ՝ աշունը: Հայրս այլևս ինձ հետ չգրուցեց: Ամեն երեկո Հավվորիի կողմ գնալով՝ ավերված եկեղեցու ճիշտ եզրին նստում էր, ասես անընդհատ սղասում ինչ-որ մեկի գալստյանը: Իսկ ես հետաքրքրվում էի, թե ինչ լուր է լինի հորս «մի օր կասեմ» խոսքը և սղասում էի այդ լուրին: Ի՞նչ գաղտնիք էր դա:

Այդ դառը և դաժան իրականությունը, որ հետո իմացա, «ծղոյալ ֆրիսոնյա» և «ծղոյալ հայ» հասկացություններն էին...

Օրհանի մահվան մասին տեղեկացանք ռադիոյով: Հայրս սասիկ ցնցվել էր և գույնը գցել: Ինձ իր մոտ կանչեց և ասաց. «Ազատ...»,- թուրք կուլ էր տալիս, արտաթորում և չէր կարողանում խոսել: Մարմնի բոլոր բջիջներով տառապում էր,- Օրհանը զնաց, ինձ նրա մոտ տար: Մեքենա չկար: Հորս շալակելով Քարաֆոնյան կոչվող այդ անիծված վայր ինչպե՞ս լուր է հասնում: Բացի այդ, Օրհանի աշխատանքը չէր ավարտվել, և «կատաղի հայ ահաբեկչին» ոստիկանությունն էր թաղել: Օրհանը կենդանության օրոք կտակել էր. «Եթե մեռնեմ, ինձ Ֆարաչի այս գազաթին թաղեմ»: Նրա ընկերներն իրականացրին այդ կտակը և աշխատանքի ոստիկանության թաղած տեղից փախցնելով՝ թաղեցին Ֆարաչում:

Հուղարկավորությանը մասնակցելու համար երբ մեզ լուր տվեցին, հայրս հագնվել էր ծնունդ: Ինձ կանչեց, ծեռքս իր անուշ ծեռքերի մեջ առավ և ճնշեց իմ գլուխը. «Ազատ, որդիս, մեքենա էլ եմ հայ, զնա եղբորդ վերջին ծանաղությամբ դիր և վերադարձիր»:

Հազարավոր մարդիկ Օրհանի գերեզմանի շուրջն էին: Երբ վերադարձա, հայրս լալով արդեն ուժաստատ էր եղել: Չգիտեիմ՝ ցավերի՞ց, թե՞ Օրհանի վաղից գալարվում էր, կցկտուր խոսում: Եվ խեղճ հայրս այս ցավով ընդամենը չորս օր ևս կարողացավ դիմանալ: Մի առավոտ, երբ զարթնեցիմ, մահացել էր:

Հորս մահից հետո սկսեցի անընդհատ իմ իրական իմաստները հետաքրքրվել: Ի՞նչ էր լուրսհետ, ինչո՞ւ: Հայրս ինչո՞ւ

էր իր իրական իմաստները թափեցել, ինչո՞ւ էր մինչև այդ օրն ամբողջ և հետո միայն ինձ լուր տալով, որ մեքենա էր: Սկսեցի իմ հարցերի լուրսհետում որոնել հորս տարեկան ընկերների մեջ: Ինձ լուրսհետին տեղի ունեցած այդ դառը օրերի մասին:

Անողորմ լուր էր իմ հայրս զանազան մարդիկ, որոնք կգրեմ այս լուրսհետում և արգելված իրականությունների մասին: Սա մեր գլխին եկել է, թող գոնե ուրիշ մարդիկ, հասարակություններ, ժողովուրդներ սա լուրսհետեն...»¹⁸⁰:

¹⁸⁰ Demir A., Armenak'ın kemikleri üşümesin, Agos, 27.05.2005.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այսպիսով, ուսումնասիրության արդյունքում գալիս ենք այն եզրահանգման, որ XX դարի թուրքական գրականությունն իր վրա մեծապես կրել է Հայոց ցեղասպանության հարցում ժխտման, ուրացման քաղաքականության ազդեցությունը: Թուրք գրողները, մեծ մասամբ, անտեսել են Հայոց ցեղասպանության խնդիրը, իսկ նրանցից ավելի առաջադեմներն այդ թեմային անդրադարձել են տողատակում կամ ենթատեքստում: Այնուամենայնիվ, այս մակերեսային անդրադարձներն անգամ փաստում են, որ թուրքական հասարակության որոշակի շերտերում Հայոց ցեղասպանության մասին հիշողությունները պահպանվել են:

Արդեն XXI դարի սկզբից Թուրքիայում հայկական թեմատիկայով հրատարակվող մի շարք գրքեր հաստատում են, որ Հայոց ցեղասպանության հիշողությունը, թեկուզ քողարկված, փոխանցվում է սերնդեսերունդ և հենց այդ հիշողությունն էլ այսօր խթան է դարձել, որպեսզի թուրքական և թուրքալեզու գրականությունը ուղղակի կամ անուղղակի անդրադառնա ցեղասպանության թեմայի տարբեր ասպեկտներին: Կարելի է վստահորեն պնդել, որ թուրք գրականության մեջ հայկական թեմատիկայի ձևավորման և կայացման հարցում ամենակարևոր դերն ունեն Հայոց ցեղասպանության տարիներին բռնի կրոնափոխված և այդպիսով «փրկված» հայերի անձնական հուշերն ու հիշողությունները:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ թուրքական գրականության այս ուշացած անդրադարձը Հայոց ցեղասպանության թեմային կարևոր է նաև այն առումով, որ կարող է նպաստել թուրքական հասարակության մեջ պատմական ճշմարտությունը, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության փաստը ճանաչելու և ընդունելու գործընթացին, քանի որ այս ստեղծագործություններում պատմական «չոր փաստերը» ներկայացվում են մարդկային անհատական ողբերգությունների միջոցով, ինչը, շատ հաճախ, ավելի ազդեցիկ է լինում:

SUMMARY

It's known that one of the important aims of literature is to make fiction material from problems which are urgent and significant for a society. In the same time it is obvious that the current environment of country and society also has its impact on the choice of literary themes. In this regard we should mention that XX century Turkish literature in whole has adopted the same attitude to the range of subjects which were banned in Turkey. Among such subjects are 1915-1923 Armenian Genocide, Exile, and the problems of Armenians who were forcedly converted to Islam during those years. Literature also is seemed to be the best mouthpiece of society's outlook and mentality and the tendency of denial, misrepresentation of facts and passing over in silence the problem of Armenian genocide which was widely spread in Turkey was wholly reflected in the Turkish literature of that time. It can be said that till recent years Turkish literature has not paid the proper attention to the problem of Armenian genocide with exception of some individual and slight references. Moreover Armenian subject matter was in majority of cases represented by the images of negative characters, traitors, and enemies.

During recent years in the context of superficial changes which are taking place in Turkey there is certain progress in the matter of public discussions of Armenian Genocide problem. The starting process opens new pages in the problem of Genocide and discovers the facts which have been kept in secret for decades. And literature has its own role in this matter. Today in Turkey are being published the literary styled memoirs of survivors of Genocide, stories which are directly or indirectly related to Genocide, works where the state of mind of third, fourth generations of those who survived from Genocide is described.

So we can say that in Turkey Armenian subject matter with its distinctive features develops little by little: the most typical feature is that forcedly Islamized in 1915 Armenians and their stories become the stimulus and motive force for reflection of the problem of Armenian Genocide in Turkish literature.

In this book first of all we try to show XX century Turkish literature references to the subject matter of Armenian Genocide: but in the tens of literary works which we have studied for this purpose either there are not any mention about Genocide or there are only separate sentences, ideas which are directly and sometimes indirectly connected with subject. Very often we've cited only one or two sentences from the large novels which are considered to be the best works of XX century Turkish progressive prose as reference was limited to that. From the beginning of XXI century some changes in the attitude of Turkish literature to the problem of Armenian Genocide were noticed and even some documentary-literary works were published. In the sequel the interest to the subject has increased and the number of published books quickly exceeded one dozen. This process although with less intensity continues till now.

As stated above in modern Turkish literature the subject matter of Armenian Genocide is greatly represented on the basis of memories of converted Armenians so these books are mostly written in the memoirs genre and have documentary-literary character. We should also mention that some books studied in this research are only relatively considered as Turkish literature because the virtual authors of them are survived Armenians and Turkish writers has simply given literary style to their stories. In addition the authors of some books on this subject are Kurds that's why in some cases it is correct to formulate the term "Turkish literature" used in this work as Turkish-language literature.

In this work we try to exhaustively represent the reflection of Armenian Genocide subject matter in Turkish literature. It should be mentioned that nearly all investigated novels are written in Turkish and we ourselves have translated large citates from them. We think that investigation of problem from this point of view may also become the base for different researches in other fields (historiography, ethnology).

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Գրքեր

1. Աբելյան Գ., Ցկեանս նահատակություն, Այնճար-Լիբանան, 2005:
2. Եալչըն Բ., Հոգիս քեզմով կը խայտայ, Երևան, 2003 (թարգմանիչ՝ Գարեգին արքեպիսկոպոս Բեքչյան):
3. Լեփսիուս Յո., Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918թթ. (դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու), հատոր 1, (թարգմանիչ՝ Մինայան Վ.), Երևան, 2006:
4. Խառատյան Հ., Նեյզի Լ., Խոսելով միմյանց հետ՝ Անձնական հիշողություններ անցյալի մասին Հայաստանում և Թուրքիայում, Ստամբուլ, 2010:
5. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆեսոր Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:
6. Մարության Հ., Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում, Երևան, 2006:
7. Մարության Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Երևան, 2009:
8. Մինախորեան Վ., 1915 թականը. արհաւիրքի օրեր, Թեհրան, 2006:
9. Պալաքյան Գ., Հայ գողգոթան, Երևան, 1991:
10. Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2000:
11. Օսեան Ե., Անիծեալ տարիներ 1914-1919 (անձնական յիշատակներ), Երեւան, 2004:
12. Andaç F., Anadolu aydınlanmacısı Fakir Baykurt, İstanbul, 2000.
13. Atnur İ., Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923), Ankara, 2005.
14. Altınay A., Çetin F., Torunlar, İstanbul, 2009.
15. Bağış Y., Ermeni kızı. Ağçik, İstanbul, 2007.
16. Başyurt E., Ermeni evlatlıklar: saklı kalmış hayatlar, İstanbul, 2006, 2-inci baskı.
17. Bardakçı M., Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, İstanbul, 2009.
18. Bildirici F., Serkis Bu Toprakları Sevmişti, İstanbul, 2008.
19. Caferoğlu A., Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara, 1995.
20. Çetin F. Anneannem, İstanbul, 2005, 5-inci basım.
21. Holmes M., Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921), İstanbul, 2005.
22. Kaplan S., 1915-te ne oldu?, İstanbul, 2005, 2-inci baskı.
23. Kemal Y., Yağmurcuk Kuşu, İstanbul, 1980, 4-üncü basım.
24. Kahraman M., Çılgılık, İstanbul, 2005.
25. Miller D., Miller L., Tanıklar Dilinden Ermeni Soykırımı, İstanbul, 2006.
26. Oran B., "M.K." Adlı Çocuğun Tehcir Anıları: 1915 ve Sonrası, İstanbul, 2005.

27. Özdem F., Korku Benim Sahibim, İstanbul, 2007.
28. Palalı İ., Tehcir Çocukları: Nenem bir Ermeniymiş, İstanbul, 2005.
29. Perroomian R., And Those Who Continued Living in Turkey after 1915: The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature, Yerevan, 2008.
30. Şafak E., Baba ve Piç, İstanbul, 2006.
31. Tahir K., Büyük Mal, İstanbul, 1970.
32. Tahir K., Kurt Kanunu, İstanbul, 2005.
33. Tahir K., Esir şehrin insanları, İstanbul, 2007, 7-inci baskı.
34. Tahir K., Damağası, İstanbul, 2007, 2-inci baskı.
35. Tekin G., Kara kefen, İstanbul, 2008.
36. Türkali V., Kayıp Romanlar, İstanbul, 2004.
37. Yalçın K., Sarı Gelin, Bochum, 2004.
38. Yalçın K., Anadolu'nun evlatları (Yüz yılın tanıkları), Köln, 2008.

Հոդվածներ

1. Մարության Հ., Տրավմատիկ հիշողությունն իբրև հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն Թուրքիայում - Թուրքիայի հայության խնդիրների շուրջ, Տեղեկագիր «Նորավանք» հիմնադրամի, թիվ 22, Երևան, 2008:
2. Պարսամյան Ս., Միրզոյան Ա., Ազգերի լիզայի փաստաթղթերն ապացուցում են Հայոց ցեղասպանության փաստը, http://www.genocide-museum.am/arm/g_brief_09.php

3. Ունգոր Ու., Կրոնափոխություն և փրկություն. գոյատևման ռազմավարությունը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում - Թուրքիայի հայության խնդիրների շուրջ, Տեղեկագիր «Նորավանք» հիմնադրամի, թիվ 22, Երևան, 2008:
4. Миндадзе И., Коллективная память и самобытность группы - Идентичность, власть и город в работах молодых ученых Южного Кавказа, Тбилиси, 2005.
5. Başlangıç C., Özgürlüğün bu kadarı da fazla!, Radikal, 3.07.2006.
6. Berktaş H., Nâzım, Ermeni kıyımı, bir kolej hikâyesi, Taraf, 12.01.2008.
7. Çilingir O., Türk romanında 1915 ve örnek eserler (1), Agos, 04.01.2008.
8. Çilingir O., Türk romanında 1915 ve örnek eserler (5), Agos, 01.02.2008.
9. Demir A., Armenak'ın kemikleri üşümesin, Agos, 27.05.2005.
10. Dink H., Türkler ve Ermeniler: İki Yakın Halk; Türkiye ve Ermenistan: İki Uzak Komşu, Ermeni Sorunu Tartışılırken..., İstanbul, 2006.
11. Ertan O., Ermenileri “ötekileştiren” edebiyat ve “Hayatta Kalanlar”, Agos, 08.02.2008.
12. Güven Ö., “Adı Seher değil Heranuş’tu”, Milliyet (Pazar eki), 26.12.2004.
13. Kayıt dışı çocuklar akrabalarını arıyor, Sabah, 09.07.2005.
14. Oğün T., “Kejisi Olmayan Bir Eşkiyaydı”, Chronicle, İstanbul, 2005, sayı 2.
15. Ovunç B., Örgütlerin Ermeni Avı, www.haber7.com/artikel.php?artikel_id=134306
16. Türkeş Ö., Hafızanın başkaldırısı, Radikal, 07.09.2007.

Հարցազրույցներ

1. Հարցազրույց «Մեծ մայրիկս» գրքի հեղինակ Ֆեթիյե Չեթինի հետ, Ազդակ, 27,11, 2006:
2. Dink H., Ölenlerin değil, kalanların üzerinden konuşalım, Zaman, 26, 11, 2005.
3. Türkali V., “Bizim kuşağımız neler olduğunu bilmiyordu”, Agos, 28, 05, 2004; (Հրանտ Դինքի հարցազրույցը թուրք գրող Վեդաթ Թուրքալիի հետ):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	5
XX դարի թուրք գրականության «անդրադարձը» հայկական թեմատիկային. համառոտ ակնարկ.	9
Բռնի իսլամացված հայ կնոջ կերպարը ժամանակակից թուրքական գրականության մեջ	21
Երեխաները՝ Հայոց Ցեղասպանության և բռնի կրոնափոխության զոհերը.	82
Հայոց Ցեղասպանության հիշողությունը՝ որպես նորօրյա վրիժառության դրդիչ ուժ թուրքիայում	103
Վերջաբան	118
Summary	119
Օգտագործված գրականություն	122